

B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised nr. 2

Wastne Testament 1686

Konverentsi ettekanded

26. - 27. aprill 1996

Tartu 1996

B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised nr. 2

Wastne Testament 1686

Konverentsi ettekanded
26. – 27 aprill 1996

*

Juubelipäevad said teoks

Conference Reports
26 – 27 April 1996

Tartu 1996

B. G. Forseliuse Seltsi väljaanne
EE2400 Tartu, Riia 37
tel./fax 27-420 277
tel. 27-420 498
GSM 250 19931

Kogumiku toimetanud: Edakai Simmermann

Kolleegium: Madis Linnamägi, Kristi Salve,
Edakai Simmermann, Sulev Vahtre

Resümeed: Liivi Aarma, Ilmar Anvelt,
Aleksander Loit, Toomas Paul

Arvutikiri: Mare Lang

Tagakaanel: Kambja kirik 1996. a. Arvi Irdi foto

ISSN 1406-9768
© B. G. Forseliuse Selts

Trükitud AS VALI Silla tn 2 Põltsamaa

SISUKORD

SAATEKS	5
WASTSE TESTAMENDI PÄEVADE AVASÕNA	7
TEADUSKONVERENTSI ETTEKANDED	
<i>Sulev Vahtre.</i> Wastse Testamendi ilmunisaja kiriklik-kultuuriline miljöö	9
<i>Jaak Peebo.</i> Mis oli lõunaeesti kirjakeeles enne Wastset Testamenti?	21
<i>Toomas Paul.</i> Wastse Testamendi redigeerimise loost	37
<i>Liivi Aarma.</i> Kindralsuperintendent Johann Fischer – Piibli väljaandmise organisaaator	51
<i>Aleksander Loit.</i> Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine Rootsi ajal	58
<i>Ilje Piir.</i> Ignatsi Jaak ja tema järeltulijad	65
<i>Tõnu Karma.</i> Liivikeelne Uus Testament	71
<i>Kaur Alttoa.</i> Keskaegsest Kambja kirikust	76
<i>Lembit Raid.</i> EELK Kambja koguduse ajaloo allikatest Eesti Ajalooarhiivis	81
<i>Kadri Kaldma.</i> Villem Reiman Piibli tõlkest	97
HARULDASED TRÜKISED KIRJANDUSMUUSEUMIS	
<i>Heino Räim.</i> 1686. aasta Wastse Testamendi eksemplarid Eesti Kirjandusmuuseumis	102
VERGINIUSED – WASTSE TESTAMENDI TÕLKIJAD	
<i>Eric Virgin.</i> Från Virginska släkten	104
<i>Eric Virgin.</i> Virginite sugupuust (H. Piirimäe tõlge)	105

<i>Sulev Vahtre. Adrian Verginius. Hingekarjane, eesti kirjakeele arendaja, Põhjasõja märter</i>	108
SUMMARIES	114
JUUBELIPÄEVAD SAID TEOKS	
<i>Madis Linnamägi. Wastse Testamendi 310. aastapäeva tähistamine</i>	124
Korraldustoimkond	138
Mälestusmedal <i>Wastne Testament 1686</i> . Statuut	140
Mälestusmedali <i>Wastne Testament 1686</i> laureaadid	142

SAATEKS

1686. aastal ilmus lõunaeestikeelne Uus Testament – Wastne Testament. Selle esimese läbini eestikeelse raamatu ilmumine oli sündmus nii kirikuloo, keeleajaloo kui ka ühiskondlike muutuste kaarel. 310 aastat võib hinnata lühikeseks ajaks – kõigest 10–12 inimpõlve. Kui võtta igast põlvkonnast üks vanaisa või vanaema, mahuksid nad kõik ühe talulaua ümber istuma. Kuid kui mõelda, et nende põlvkondade jooksul kujunes meil välja kirjakeel, mis pani aluse ühe väikese kultuurrahva ja kultuurriigi sünnile Läänemere kaldal, ja et Wastne Testament oli esimene suurem tähis sellel teel, siis saab see ajajärk meie kultuuriruumis kandva tähenduse. 1986. aastal, kui Wastse Testamendi ilmunisest möödus 300 aastat, tähistati seda tagasihoidlikult pikemate loengusarjadega ja temaatiliste päevadega. Nüüd, kümme aastat hiljem, teisenenud oludes, tuldi taas kokku, et vaadata tagasi aega, mis kinkis meile raamatu, ilma milleta poleks olnud mõeldav eestlaste kujunemine luterlikuks rahvaks. 26.–27. aprillil toimunud Wastse Testamendi päevad olid raamatu 310. aastatähise märkimiseks, et nüüd väärikalt tähistada 300 aasta tagust suurejoonelist sündmust. Et Wastse Testamendi tõlkimine ja toimetamine on tihedalt seotud Kambjaga, Kambja omakorda aga B. G. Forseliusega, asuski B. G. Forseliuse Selts juubeliürituste etteotsa, kaasates ka Tartu Ülikooli usuteaduskonna, Eesti luterliku kiriku ja Kambja Vallavalitsuse. Eesti kultuuriloos nii tähtsat sündmust märgiti teaduskonverentsiga Tartus, mille ettekanded käesolevas raamatus ka ilmuvad, ning Kambja-päevaga seal, kus kunagi tegid küünalde valgel ajalugu Virginiused ja kus Ignatsi Jaak õpetas lapsi Forseliuse aabitsa abil lugema ja kirjutama.

*

Ettekannete kogumik hõlmab Wastse Testamendi, toonase kultuuriruumi ja ajaloo temaatikat, seetõttu on lisatud ka Sulev Vahtre uurimus Adrian Verginiuse eluloost, mis valmis Adrian Verginiuse mälestuskivi avamise päevaks. Et kolm ettekannet – Eenok Haameri, Endel Laulu ja Tõnu Tenderi omad – kas haakusid antud temaatikaga nõrgalt või ei loovutatud neid toimetusele, puuduvad nad käesolevast kogumikust

Tuntud ja tunnustatud keeleteadlaste, ajaloolaste ja kirikuloolaste ettekannete kõrval on kogumikus ka Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilase Kadri Kaldma ülevaade Villem Reimani artiklist, mis käsitleb piiblitõlke ajalugu. Tegemist on õpilastööde konkursi parima autoriga, ja et refereeritav artikkel on aja- ja teemakohane, avaldame ta käesolevas kogumikus.

★

Kogumikus on kasutatud kahesugust viitamissüsteemi vastavalt käsitletavale materjalile ja autorite soovile. Ka Verginiuste nimi on kogumikus kahel kujul – kasutas ju suguvõsa ise läbi aegade nelja erinevat nimekuju.

Siiras tänu autoritele ja kolleegiumi kaasliikmetele meeldiva koostöö eest.

Toimetaja

WASTSE TESTAMENDI PÄEVADE AVASÕNA

Pühakiri ei ole – piltlikult öeldes – tasapinnaline seinamaal, vaid mitmemõõtmeline ja mitmejärguline aastatuhandete pikkune kahekõne Jumala ja inimese vahel.

Pühakirja mitmemõõtmelisus ilmneb näiteks selles, et üks võtab ta kätte kui ühe raamatu paljude teiste raamatute kõrval, teine aga aukartlikult, sõna otseses mõttes püha raamatuna, milles öeldu on tema jaoks Jumala sõna.

Kui kristlik kirik oma algusaegadest peale on kõnelnud sellest, et nii Vana kui Uus Testament on Jumala vaimust kantud, Püha Vaimu poolt inspireeritud, siis ei pigistanud ta silmi kinni tõsiasja ees, et Piibel on inimliku tekkelooga tekstide kogu, milles leidub ka puudusi ja vigu. Oluline on see, et jumalikku ja inimlikku ei võetud vastanditena, mis teineteist välistaksid, vaid mõisteti, et need täiendavad teineteist ja kuuluvad kokku. Läbi ja lõhki inimlikuna kannab pühakiri ühtlasi ka jumalikku mõõdet. Ta on sündinud Püha Vaimu toimel, ta on Jumala kõnetus, Tema pöördumine inimese poole igal ajahetkel.

Sellist mõtlemisviisi nimetatakse paradoksaalseks mõtlemiseks. On öeldud, et usu emakeel on piltide keel. Ta on seda kindlasti. Aga ta on ka paradoksaalne. Paradoks kaitseb müsteeriumi, saladust ratsionaalse mõtlemise üheülbalisuse eest. Inimene tunnus- tab sellega teispooltust, Jumala tõelisust ja pühadust. Tema jaoks on see elu ja maailma ime. Taevas on talle avatud.

Kirik nimetab pühakirja just selles mõttes armuvahendiks. Kahekõnes Jumalaga saame kasutada oma emakeelt, tema sõnu ja pilte. Rohkem kui kolmesada aastat tagasi said lõunaestlased

omakeelse Uue Testamendi, raamatu, mis pika aja jooksul on olnud siinsele rahvale Jumala armu vahendajaks, elu ja maailmatunnetuse avardajaks.

Pidagem sedagi poolt silmas, kui asume kuulama teaduslikke ettekandeid, mille temaatika hõlmab meie kultuuriajalugu kõige laiemas mõttes.

Kuulutan sellega Wastse Testamendi päevad ja teaduskonverentsi avatuks.

Jaan Kiivit,
EELK peapiiskop,
Wastse Testamendi päevade patroon

WASTSE TESTAMENDI ILMUMISAJA KIRIKLIK-KULTUURILINE MILJÖÖ

SULEV VAHTRE

Aasta 1686 on Eesti ajaloos üks esiletõusvamaid ja seda eelkõige kui Wastse Testamendi ilmumisaasta. Teoks sai Piibli evangeelse, luterliku kiriku jaoks esmatähtsa osa tõlge lõunaeesti keelde. Kaheldamatult oli see kultuurilooline suursündmus, ehk küll kogu Piibli trükki jõudmiseni eesti keeles jäi veel 53 aastat.

Kuid selsamal 1686. aastal toimus ridamisi teisigi nimetamisväärt sündmusi, mida vähegi ulatuslikumates Eesti ajaloo käsitlustes peetakse õigustatult vajalikuks esile tõsta. Sel aastal

- toimus Põhja-Lätis Liepas (Lindenhof), Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri ametimõisas esimene piiblikonverents, mida võib lugeda esimeseks eesti keele konverentsiks;

- anti välja Rootsi kirikuseadus, mis Eesti- ja Liivimaal kehtestus praktiliselt 1690. aastate algupoolel ja jäi väga pikaks ajaks sinise kirikukorralduse aluseks;

- Bengt Gottfried Forselius viis oma õpilased Ignatsi Jaagu ja Pakri Hansu Jüri Stockholmi, kus noormehi esitleti Rootsi kuninga Karl XI-le ja lasti neil lugeda ja laulda, tõestamaks eesti rahva vaimset võimekust;

- anti korraldus eraldada iga Liivimaa kiriku juures veerand adramaad koolmeistri ülalpidamiseks, et kindlustada vastsete talurahvakoolide majanduslikku külge;

- sai Liivimaa kindralkuberneriks kuninga usaldusalune Jacob Johann Hastfer, kes asus energiliselt läbi viima mõisate redukt-

siooni, millega kaasnevalt algab Aleksander Loidi uuemate uurimuste järgi¹ talurahva vabastamine pärisorjusest.

Kõik need ühele aastale koondunud või selle aasta lähiümbruses toimunud samasuunalised sündmused märgivad olulisi muutusi eesti ühiskonna kultuurilises ja sotsiaalses arengus. Eesti rahvale oli XVII sajandi lõpukümnenditel avanemas uusi ja lootustandvaid perspektiive.

*

1686. aastal ei teatud ega tähistatud, et oli möödunud täpselt 500 aastat sellest, kui augustiinlaste koorihärra Meinhard pühitseti Üksküla piiskopiks (1186). Alles 1986. aastal peeti katoliiklikus maailmas sellele daatumile toetudes üsna pidulikult Liivimaa kristianiseerimise 800. aasta juubelit²

Meinhardit võib nimetada Liivimaa apostliks, ehk küll väga tõsiste reservatsioonidega, sest päris kindlasti ei olnud ta esimene ristiusu levitaja Baltikumis. Enne teda oli tegutsenud eestlaste piiskop Fulco; sajand enne Fulcot, 1070. aasta paiku, Hiltinus (Johannes). Lisaks neile on põhjust oletada misjonäre, kelle nimed meieni pole jõudnud.

Johann Fischerit on aga tituleeritud Liivimaa *uueks apostliks*³. Kas on sellega mõeldud ka uut kristianiseerimist? – Otseselt vast mitte, kuid paralleele, teatud analoogiat Meinhardi ja Fischeri ajastu vahel võib tõepoolest tõdeda. Rahva mõttemaailm, mida püüdis juhtida ja suunata nii katoliku kui luterlik kirik, oli poole aastatuhande jooksul mõistagi teisenenud, kuid muinasusund oli ikka veel selgesti tuntav, olgu siis või katoliiklusega tugevasti segatult. Luterlikule kirikule olid ühtviisi vastuvõetamatud nii paganlikud kui ka katoliiklikud kombed. Katoliku kiriku poolt ristiusule võidetud Maarjamaa põlisrahvad olid XII–XIII sajandi vahetusel saanud kirjade järgi kristlasteks, kuid ristiusu õpetus juurdus visalt ja luterliku kiriku suureks eesmärgiks sai kristluse sisuline teadvustamine. Üldisemat arengut silmas pidades tuleb küll täheldada, et mingil määral oli sellega hiljaks jäänud, sest XVII sajandil oli vaimuelu sekulariseerumise protsess Lääne-Euroopas juba alanud.

*

Luterliku kiriku organisatsioonilises korralduses ja kiriku valitsemises jõuti XVII sajandi lõpuks kogu Rootsi riigis ja ka siinsetes provintsidest teatud stabiilsusele. Rootsi aja algusest peale oli käinud keerukas võitlus küsimuse üle, missugune osa on kiriku valitsemises riigi- ehk kuningavõimul, missugune aadlil ja missugune kirikul endal. Vaadeldavaks ajaks otsustus see nõnda, et kirik allutati kuningavõimule. Kiriku juhtidele oli see vahest vastumeelt. Vaimulik seisus tervikuna võis aga tunda rahuldust selle üle, et teda tunnustati kui eriti tähtsat, riigile vajalikku ja kuninga kaitse all olevat seisust. Aadel kaotas senise võimu kiriku üle, oli aga kohustatud kirikut majanduslikult toetama. Asjade selline käik oli talurahvale, koguduseliikmete valdavale osale kõigiti soodne. Samaaegsed muutused talurahva õiguslikus seisundis tõstsid maarahva iseteadvust ka kirikuasjade ajamisel, tugevnes talupoegade kirikueestseisjate-vöormündrite positsioon ja suurenes nende sõnaõigus.

Vaadeldava aja saavutusi käsitledes ja hinnates tuleb arvestada, et uued nähtused vajasid täielikuks võidulepääsuks aega, edasimineku oli suhteliselt pikaldane ja edusammud vaheldusid korduvate tagasilöökidega.

Kiriku majanduslik seisund osutub veel XVII sajandi lõpulgi küllalt nigelaks. Mõistagi käib see ka koolide kohta. Vörreldes suurte sõdade järgse masendava olukorraga sajandi esimesel poolel oli pilt riigivõimu ja kirikujuhtide sihikindla töö tulemusel küll väga palju muutunud ning seda võib oma aja olude ja võimaluste juures lugeda enam-vähem normaalseks. Ometi kuuleb sageli ilmselt põhjendatud nurisemisi ning kaebusi kirikute halva seisukorra kohta, veel enam aga pastoraatide eluhoonete ja teiste kirikutele kuulunud ehitiste lagunemise üle. Kõrgeimadki kiriklikud võimukandjad ei olnud nendest muredest vabad. Kindralsuperintendent Fischeri elumaja Riias oli 1694. aastal lagunenu, uut aga tema nõude peale ei antud, kuna päevakorral oli Fischeri ületoomine Tartusse. Liepa mõisa rendiks oli lubjapõletamise kohustus sellises koguses, mis Fischeri kinnitusele viis kogu mõisa laostumisele⁴. Kehvade korteriolude üle kaebas ka Fischeri eelkäija Georg Preuss, kes oli mõnd aega olnud kaassuperintendent, elukohaga Kuressaares⁵. Tartu linnakonsistorium pidas oma

koosolekuid Jaani koguduse majas, mis öeldakse olnud kaela varisemas⁶ Sõna *baufällig* (lagunev, ripakil) on pastoraatide kirjeldustes üsna tavaline, ning ikka ja jälle väidetakse, et neis elamine olevat lausa elukardetav. Kui ka teatud liialdused maha arvata, paistab ikkagi, et ilmaasjata niisuguseid kaebusi ei esitatud. Eesti kirjakeele loojate igapäevased elamistingimused ei olnud kuigi kadestamisväärsed. Kui Puhja pastor Adrian Verginius sai 1694 aastal õpetajakoha tunduvalt suuremas, Otepää kihelkonnas, leidis temagi, et Otepää pastoraadis elada on eluohtlik⁷ Kui aga juba kirikule kuuluvate hoonete korrashoid oli tõsiseks probleemiks, siis veelgi pingutavam oli tulla toime koolide korrashoiuga.

*

Rootsiaegset Eesti kiriku- ja kultuurilugu on ajaloolaste, kirjandusteadlaste ja kirikutegelaste poolt võrdlemisi palju ning tulemusrikkalt uuritud. Oma osa on sellesse andnud baltisaksa ja saksa, rootsi ja eesti teadlased – suhteliselt uuematest töödest tuleks esile tõsta Johan Kõpu⁸ ja Alvin Isbergi⁹ omi. Nii uurimisprobleeme kui ka seni kasutamata või vähe kasutatud allikmaterjali jätkub siiski ka praeguseks ning tõenäoliselt edaspidisekski.

Vaatleme järgnevalt mõnevõrra lähemalt Wastse Testamendi ilmumisaja vaimulikkonda isikukirjelduslikust (prosopograafilisest) aspektist lähtuvalt ja seda nimelt toleaegse Tartumaa ulatuses, mis sel ajal haaras ka hilisema Võrumaa, osalt Valgamaa (Karula, Sangaste) ja mõned Viljandimaa kihelkonnad (Kolga-Jaani, Põltsamaa, Pilistvere). Kõrvale on siinkohal jäetud kuni 1693. aastani Tartumaa alla kuulunud Gaujiena (Koivalinna), Alüksne, Gulbene ja Valga.

1686. aasta seisuga oli Tartumaal, kaasa arvatud Tartu linn, ametis 31 kirikuõpetajat, enamuses täisõpetajad-pastorid, nende kõrval paar diakonit või adjunkti. Neist 24 (ehk 77%) olid sakslased, ülejäänud rootslased või soomlased. See ongi esimene oluline fakt ja järeldus: ka Rootsi ajal olid luterliku kiriku vaimulikud Eestis täiesti domineerivalt ikkagi sakslased. Vastavalt sellele käis

kiriku kirjalik asjaajamine samuti valdavalt saksa, hoopis vähem rootsi keeles.

Pastorite sünnikohaks oli enamuses Saksamaa. Eestis sündinuid oli 5, ja kuigi nende arv ajapikku kasvas, jäi see siiski Saksamaal sündinute arvust (18) kaugele maha. Seejuures olid saksa pastorid pärit väga suurelt alalt – enamik Põhja-Saksamaa eri paigust, aga ka Tüüringist ja mujalt Kesk-Saksast. Mingit päritolupiirkonda on raske esile tõsta.

Kõigiti heaks võib hinnata vaimulike haridustaset. Peaaegu kõik olid ülikooliharidusega, mis sajandi algupoolega võrreldes tähendas suurt sammu edasi. Õpingukohad olid aga väga erinevad, Tartumaal oli kasvandikke kaheteistkümnest ülikoolist – Rostocki, Jena, Wittenbergi, Leipzigi, Oderi-äärse Frankfurdi, Helmstedti, Greifswaldi, Königsbergi, Kieli, Uppsala, Turu ja Tartu ülikooli lõpetanud. Rostockis oli õppinud 6, Jenas 5, Tartus 3, teistes 1–2. Kolga-Jaani õpetaja Johann Forselius oli Fischeri poolt asutatud Riia lütseumi haridusega.

Prevaleerisid niisiis Saksamaalt sisserännanud ja saksa ülikoolides õppinud vaimulikud. Neid ühendas etniline päritolu ja kõrgharidus, kusjuures tuleb aga arvestada, et teoloogilise stuudiumi suunitlus oli ülikooliti erinev. Üldiselt osutub tolleaegse vaimlikkonna territoriaalne päritolu ja hariduslik ettevalmistus küllaltki kirjuks.

Kui püüda hinnata pastorite sobivust oma ametialale, nende omavahelisi vahekordi ja läbisaamist kogudusega, osutuvad erinevused üsnagi märgatavaks.

Erinev oli juba õpetajate eesti keele oskus. Esimesel pilgul võib tunduda, et selles osas oli kõik korras: nõue osata koguduse keelt oli selge ja kategooriline ning seda kontrolliti üha järjekindlamalt. Tegelikkus oli siiski komplitseeritum.

Muidugi oskasid väga hästi eesti keelt eestikeelse vaimuliku kirjanduse tõlkijad-loojad: Andreas Verginius (Kambja), Adrian Verginius (Puhja ja Otepää), Marcus Schütz (Tartu), Johann Nicolaus von Hardung (Rõuge), Reiner Broockmann (Laiuse), Johann Forselius (Kolga-Jaani), laitmatu oli Sangaste pastori ja praosti Chilian Rauscherti keeleoskus. Suurema osa õpetajate keeletundmise kohta otsesed andmed puuduvad ja oletamisi võib seda pidada enamvähem rahuldavaks. Teiselt poolt aga oli ka neid,

kes korralikult hakkama ei saanud. Rannu õpetajaks oli 37 aastat (1673–1710) Lüneburgist pärit ja Rostockis õppinud Johann Soltow, kelle kohta praost Rauschert 1691. aastal sapiselt tähendas, et ta *suudab vaevalt kolm sõna eesti keeles veatult välja ütelda*¹⁰. Kehvaks jäi Soltowi keeleoskus edaspidigi. Tõsiseid raskusi keelega oli Pommerist pärit Põltsamaa õpetajal Heinrich Böckelmannil, keda korduvalt kontrolliti ja kelle üle korduvalt nuriseti¹¹.

Tähelepandav on see, et kaebused nõrga keeleoskuse üle, samuti paljude muude vaimulike sobimatute tegude üle ei andnud sageli kuigivõrd tulemusi. Tundub, et juhtivatel kirikuasutustel – Liivimaal oli selleks ülemkonsistoorium – ei olnud jõudu end vajalikul määral maksma panna ja väärnõutusi otsustavalt likvideerida.

Tartumaa jagunes kolmeks praostkonnaks ja 1686. aastal olid praostiametis Laiuse Reiner Broockmann, Sangaste Chilian Rauschert ja Rõuge Johann Nicolaus von Hardung. Need kolm olid Tartumaa kirikuelu tegelikud juhid ja moodustasid Tartu alamkonsistooriumi tuumiku.

Aadlikuna ja ülemkonsistooriumi assessorina oli sotsiaalses ja kiriklikus hierarhias neist kolmest kõrgeim Rostocki ülikooli haridusega Hardung, kes töötas aastail 1661–96 Rõuges, seejärel Volmaris, kus sai ka Võnnu (Cēsise) maakonna praostiks. Rõuges pidas Hardung kirikuraamatut, mis on praeguseni säilinud ja osutub väga hinnaliseks ajalooallikaks¹², tasemelt küll tunduvalt maha jäädes Rauscherti peetud Sangaste kirikuraamatust. Ametlikud näitajad Hardungi kohta on kõigiti positiivsed ja ülemkonsistooriumis oli ta heas kirjas. Ometi paistab ta ülemkonsistooriumi arhiivmaterjalides silma hoopis oma arvukate konfliktide ja sagedaste protsessidega, esmajoones naaberkihelkondade – Vastseliina ja Põlva – ametivendadega¹³. Hardungilt on säilinud kümneid pikki ja tihedalt täiskirjutatud kirju – mõned muide ladina keeles, mis igapäevases asjaajamises tollal oli juba erandlik – enda õigustamiseks ning vastaste mahategemiseks. Hardungi järglane Rõuges Johann Boretius leidis igatahes koguduse olevat väga halvas seisukorras ja nimetab Rõuget (sks *Rauge*) karmiks, tooreks (*rauhe*) kohaks¹⁴.

Lausa ideaalkujuna, oma aja oludes aga pigem erandi kui reeglina tõuseb esile Chilian Rauschert – mees, kes nii lootusrikkalt vaatas eesti rahva tulevikku, et võiksime teda nimetada

isegi Eesti iseseisvuse prohvetiks. Saksi-Coburgist pärit ja Jenas õppinud Rauschertile sai Eesti tõeliselt uueks kodumaaks, kus ta pälvis nii oma koguduse kui ka laiemal üldsuse lugupidamise¹⁵. Lisaks varem trükisõnas avaldatule on siinkohal võimalik tähelepanu juhtida veel Liivimaa kindralkuberneri Crister Horni kirjale 1685. aastast, milles kõneldakse Rauschertile tulnud meelitavast ettepanekust asuda Narva ja Ingerimaa superintendendi ametisse¹⁶. Riigivõimu kõrgeim kohapealne esindaja keelitas ülemkonsistooriumi seisma hea selle eest, et Rauschert jääks Liivimaale, sest "niisugustest inimestest on siin puudus". Oma kriisiajad olid siiski ka Rauschertil, nii et 1698. aastal kavatses ta koraks koguni vaimuliku ametist loobuda¹⁷.

Kõigiti autoriteetne praost oli Reiner Broockmann. Liivimaa ülemkonsistooriumi arhiivis on Broockmann kõige sagedamini esinev nimi, temalt pärineb ligemale sada nii oma koguduse kui ka terve praostkonna asju käsitlevat kirja, lisaks mainitakse teda paljudes teistes dokumentides¹⁸. Broockmann oli Fischeri loodud uue juhtorgani, kirikliku üldkomisjoni liige. Rahvuslikult päritolult oli Broockmann sakslane¹⁹, kuid olles sündinud Kadrinas eesti keele entusiasti ja eestikeelse luule viljeleja pojana, võis ta end tunda juba teise põlve eestimaalasena ja orienteerus siinsetes oludes paremini kui äsja Saksamaalt tulnud ametivennad. Broockmanni tutvusringkond oli väga lai, teiste hulgas oli ta isiklikult tuttav kroonik Christian Kelchiga. Tihedad sugulussidemed olid Broockmannil Forseliuse perekonnaga: ta ise oli abielus Bengt Gottfried Forseliuse õe Sophiaga, tema õde Anna Catharina aga oli abielus Bengt Gottfriedi venna Andreasega, kes oli Põltsamaa pastor ja Broockmanni eelkäija praosti kohal.

Suurema osa pastorite kohta on värvikamat eluloolist materjali napilt, eriti siis, kui nende töö ja tegevus kulges ilma eriliste tõusude ja mõõnadeta. Rohkem tõusevad allikmaterjalis esile mitmesugused väärnähtused, tülid ja intriigid. Ülemkonsistooriumi dokumentides on esinemissagedustelt esimeste hulgas Andreas Lundius, Põlva pastor aastail 1661–1694, ja seda oma lakkaamatute protsessidega kord süüdistaja, kord süüdistatava rollis²⁰. Lundiusse vastu protesteerisid teravalt aadlikest koguduseliikmed 1667. aastal, leides, et Lundius on "üks väga rahutu kuri inimene"²¹, sellest hoolimata jäi ta kuni surmani ametisse. Et

tegemist oli tõelise riukukega, seda tõendab ka abikaasa kaebus pärast Lundiusse surma: protsessid olla neelanud kogu ta varanduse ja vaesele lesele pole midagi järele jäänud²³ Parajaks vastaseks Lundiusse oli Rõuge Hardung, Lundiusse sõnutsi “minu leivavaras”²².

Väga tõsiseid süüdistusi julmas käitumises on tõstetud Torma õpetaja Johann Heinrich Geisti vastu²⁴; ägedasti tülitseisid omavahel Põltsamaa pastor Heinrich Böckelmann ja adjunkt Samuel Gottfried Krippendorf²⁵ Kui Krippendorf Põltsamaalt lahkus ja sai pastoriks Kanepis, sattus ta konflikti Valgjärve mõisnikuga²⁶ Pilistvere õpetaja Johann Daniel von Berthold, üks Uue Testamendi põhjaeesti keelde tõlkijaid, oli sõna otseses mõttes kõva käega mees, kes, härjapiits käes, astus koos kirikumõisa talupoegadega vastu kroonu maksukogujatele ja kihutas nad pastoraadist välja²⁷. Andreas Verginiuse läbisaamine oma Kambja kogudusega jättis soovida paremat ja ametiaja algupoolel (1667) on tal tulnud maksta trahvi kõstrile kehavigastuse tekitamise eest jumalateenistuse ajal²⁸.

Kirikuõpetajate usinus igapäevases hingekarjase töös, moraalne pale ja käitumismaneerid olid üsnagi lahkuminevad. Tuleb arvata, et vastavalt sellele oli ka kiriku autoriteet ja õpetuse mõju kihelkonniti ebaühtlane. Vaimuliku isiku tähtsus kihelkonna elus oli ikka vägagi otsustav. Näiteks Põltsamaa kihelkond leiti olevat ülimalt paheline ja seda just õpetaja Böckelmanni halva eeskuju tõttu – polevat varsti enam peret, kus pole vallasema, ja seda ei maksvat ka imeks panna, sest pastori enda majas olla teenijatüdrukuil poole aastaga juba kolm vallaslast, nendest üks pastori oma²⁹.

Kuidas karjane, nõnda lambad, – rahvatarkus on õige siiski vaid osaliselt, sest eesti talurahvas ei olnud kiriku poolt pakutava passiivne vastuvõtja, vaid suhtus kirikusse ja vaimulikesse küllaltki kriitiliselt ja nõudlikult. Huvi lugemisoskuse omandamise vastu oli suuresti tingitud just sellest, et taheti ise algallikate põhjal ristiusu õpetust tundma õppida. Peatselt pärast Wastse Testamendi ilmumist on teateid, et talupojad on seda tähelepanelikult lugenud ja valmis pastoritega vaidlussegi astuma³⁰. Jumalateenistusel ei istunud vaikselt ja alandlikult kuulates, vaid esitati õpetajale ka küsimusi ja vastuväiteid, nii et teenistus võis

võtta pigem rahvakoosoleku iseloomu. Kirikuõpetajate kohta anti omapoolseid hinnanguid, mõnigi kord väga laitevaid. Mitmel pool on esile kerkinud omad jutlustajad. Paistus Anikatsi kõrtsis on üht talupoissi meelsamini kuulatud kui õpetajat Andreas Hornungit kirikus³¹. Kogudus oli vaimuliku ülalpidaja ja seega võidi õigusega lugeda õpetajat ka koguduse teenriks. Mõjuvaks survevahendiks oli koguduse otsustusõigus pastori keeleoskuse üle: kui kogudus ikka seletas, et ta ei saa õpetaja keelest aru, polnud võimalik seda ümber lükata. Võimalik, et muidu ebameeldivale õpetajale esitas kogudus ka kõrgendatud nõudmisi, aga hea keeleoskuse ja läbisaamise puhul võidi muudele pattudele läbi sõrmede vaadata. Nii oli Karula pastor ja tuntud keeleteadlane Johann Hornung ilmselt alkoholilembene mees, kuid koguduseliikmetelt ei õnnestunud selle kohta selgeid tunnistusi saada³².

Talurahva hulgas oli vaadeldaval ajal, 500 aastat pärast maa kristianiseerimist, omajagu neidki, kes kirikut täielikult ignoreerisid. Kahest kihelkonnast on säilinud isegi omapärased paganate (*Heyden*) nimekirjad – Suure-Jaanist 1696. a ja Pärnu-Jaagupist 1705. a.³³ Suure-Jaani nimekirjas on loendatud 31 meest ja naist, Pärnu-Jaagupi omas umbes sama palju. Pole põhjust arvata, et teisteski kohtades oleks vastav olukord oluliselt erinenud. Isegi Rauschert ei saanud Sangastes kirikuvastastest täielikult lahti. J. Köpp on arvanud, et paganaid oli vähe, ega osuta oma töodes nendele rohkemat tähelepanu. Fakt, et XVII–XVIII sajandi vahetusel oli *pagana* nimetus n.-ö ametlikult kasutusel, on siiski rõhutamist vääriv.

*

XVII sajandi viimane veerand oli Eestimaal suurte muutuste ja perspektiivide aeg. Rootsi valitsuse sihikindel poliitika kiriku tugevdamiseks ja rahvahariduse edendamiseks hakkas märgatavalt vilju kandma. Tegelikkus osutus seejuures väga mitmepalgeliseks ja vastuoluliseks. Vaimulikkonna paremad esindajad olid ise heaks eeskujuks, tegid palju kiriku tugevdamiseks ja kirikliku ideoloogia juurutamiseks. Neid saavutusi ei pruugi alahinnata, samas ei maksa aga ka ülehinnata. Mõndagi jäi veel tuleviku ülesandeks. Pastorkond ei kujutanud endast ühtset korporatsiooni,

vaid oli küllaltki ebaühtlane ja laialivalgus, sagedastes omavalikes konfliktides ja intriigides. Talurahva haridust toetasid vaimulikud siiski üksmeelselt ja eesti rahva arengu seisukohalt oli see kõige tähtsam. Kiiremat edasiminekut sel alal takistasid peamiselt majanduslikud raskused, paiguti ka aadlike vastuseis.

Viidatud kirjandus ja allikad

- ¹ *Aleksander Loit*. Pärissorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. – *Kleio*. Ajaloo ajakiri, 1966 nr 1, lk 3-18.
- ² Vt näit: Gli inizi del Cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del colloquio internazionale di storia acclesiastica dell' VIII centenario rio della chiesa in Livonia (1186–1986). Roma, 24-25 Giugno 1986. Liberia editrice Vaticana. – Pontificio comitato di science storiche. Atti et documenti. 1. Città del Vaticano, 1989.
- ³ *Greta Wieselgren*. Johann Fischer – Livländs nye apostel. – *Svio-Estonica*. XVII. Ny följd. 8. Lund, 1964, lk 26-58.
- ⁴ J. Fischer kuningale 16.VIII ja 17.IX 1694, — Rootsi Riigiarhiiv (= RRA), Livonica II: 143.
- ⁵ Eesti Ajalooarhiiv (= EAA), f 278, n 1, s X-2, l 28-29.
- ⁶ EAA, f 278, n 1, s X-2, l 65-66.
- ⁷ A. Verginius ülemkonsistooriumile 29.X 1695, – RRA, Livonica II: 408.
- ⁸ *Johan Köpp*. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund, 1959.
- ⁹ *Alvin Isberg*. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetenstvister i teori och praxis. – Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsalensia. 12. Uppsala, 1968; *Idem*. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. – Acta Studia Historico-Ecclesiastica Upsalensia. 16. Uppsala, 1970; *Idem*. Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetenstvister och meningsmotsättningar rörande funktionsättet. – Acta Universitatis Upsalensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsalensia. 24. Uppsala, 1974.
- ¹⁰ C. Rauschert ülemkonsistooriumile 17.VIII 1691, – RRA, Livonica II: 407; *J. Köpp*. Kirik ja rahvas, lk 191; *Sulev Vahre*. Chilian

- Rauscherti elutee ja elutöö. – *Keel ja Kirjandus*, 1995 nr 2. lk 108.
- ¹¹ Ülemkonsistooriumi missiivid 1681–1683, – RRA, *Livonica* II: 382 jm.
- ¹² Vt *Heldur Palli*. Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. – Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973, lk 63-131, eriti lk 63-65.
- ¹³ RRA, *Livonica* II: 379, 380, 383, 398, 405, 407, 430 (N° 10), 431, 435, 436, 440 jm.
- ¹⁴ J. V. Boretius ülemkonsistooriumile 11.VII 1698, – RRA, *Livonica* II: 411.
- ¹⁵ Vt *S. Vahtre*. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – *Keel ja Kirjandus*, 1995, nr 1 ja 2, lk 29-40, 103-110.
- ¹⁶ C. Horn ülemkonsistooriumile 25.VIII 1685, – RRA, *Livonica* II: 398.
- ¹⁷ C. Rauschert ülemkonsistooriumile 25.III 1698, – RRA, *Livonica* II: 410; C. Rauschert ülemkonsistooriumile 17.VI 1698, – RRA, *Livonica* II: 411; *S. Vahtre*. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö, lk. 37; 6.V 1698 jõudis ülemkonsistooriumisse Tallinna Mihkli rootsi-soome koguduse diakoni Peter Herlini kiri, milles ta teatab, et on headelt sõpradelt kuulnud Rauscherti lahkumisest ja avaldab soovi asuda vabanevale kohale, – RRA, *Livonica* II: 411.
- ¹⁸ RRA, *Livonica* II: 395-401, 407-415, 418 jm.
- ¹⁹ J. Kõpp (*Johan Kõpp*. Laiuse kihelkonna ajalugu. Tartu, 1937, lk 106) ütleb, et Reiner Broockmann oli rahvuselt rootslane, kuid Broockmanni isa (amuti Reiner B.) oli pärit Mecklenburgist. Laiuse Broockmanni poeg (kolmandat põlve Reiner B.) sai isa järeltulijana 1704. aastal Laiuse pastoriks, siirdus aga 1711. aastal Rootsi ja perekond rootsistus.
- ²⁰ RRA, *Livonica* II: 380, 383, 397, 405, 406, 428 (N° 54, 55, 58), 430, 431, 435 jm.
- ²¹ A. Koskull ja H. Vicken kuningale okt 1667, – RRA. *Livonica* II: 145-146.
- ²² J. N. Hardung ülemkonsistooriumile, *prod* 13.VI 1682, *prod*. 17 VI 1682 jm, – RRA, *Livonica* II: 436.
- ²³ B. M. Woldeck (Lundiuse lesk) ülemkonsistooriumile, *prod* 8.II 1695 ja 31.VIII 1695, – RRA, *Livonica* II: 408.

- ²⁴ Ülemkonsistooriumi missiivid 1689–1690, – RRA, Livonica II: 383; ülemkonsistooriumi otsus 5.VII 1692, – RRA, Livonica II: 386; J. H. Geist ülemkonsistooriumile 19.VIII 1692, – RRA, Livonica II: 400; *J. Kõpp*. Kirik ja rahvas, lk 173.
- ²⁵ RRA, Livonica II: 397, 435, 436 jm.
- ²⁶ S. G. Krippendorff ülemkonsistooriumile 14.II 1691, – RRA, Livonica II: 407.
- ²⁷ RRA, Livonica II: 437.
- ²⁸ RRA, Livonica II: 386, 428 (N° 53).
- ²⁹ C. Wagner ülemkonsistooriumile, *prod* 7 VII 1682 jm, – RRA, Livonica II: 436.
- ³⁰ *Greta Wieselgren*. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. – Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1942. Lund, 1943, lk 111; *J. Kõpp*. Kirik ja rahvas, lk 161-162.
- ³¹ EAA, f. 278, n 1, s X-1, l 31 p.
- ³² Ülemkonsistoorium C. Rauschertile 16.IV 1701, – RRA, Livonica II: 385; Karula visitatsiooniprotokoll 1.- 2. IX 1701, RRA, Livonica II: 442; *J. Kõpp*. Kirik ja rahvas, lk 193.
- ³³ M. de Moulin ülemkonsistooriumile 29.IX 1699, – RRA, Livonica II: 412; H. Reinerling ülemkonsistooriumile 28.VIII 1705, – RRA, Livonica II: 416; *J. Kõpp*. Kirik ja rahvas, lk 118-119.

MIS OLİ LÕUNAEESTI KIRJAKEELES ENNE WASTSET TESTAMENTI?

JAAK PEEBO

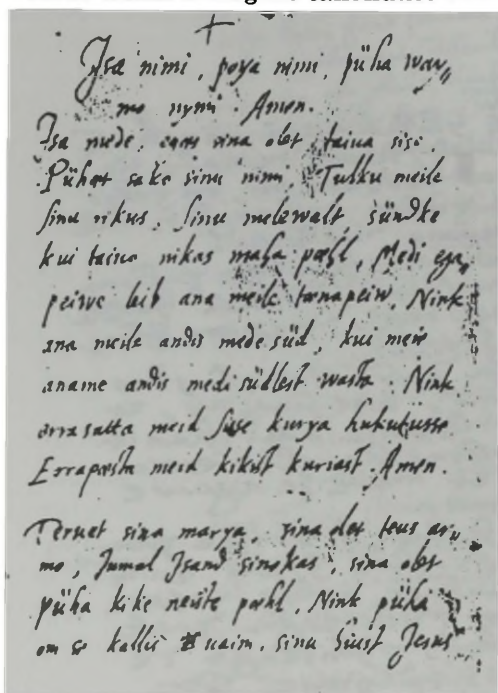
Meie käsutuses olevatel andmetel võib tartukeelse kirjanduse sünniaasta olla 1554. See on Lübeckis välja antud Frantz Witte(ni) tõlgitud luterliku katekismuse ilmumisaasta (Miller 1978: 25-26). Peale ilmumise tõsiasi ei tea me sellest raamatust õieti midagi. Et tõlkija oli Tartu jutlustaja, pidi raamat väga tõenäoliselt olema lõunaeestimurdeline. Veidi täpsemad on andmed Vilniuses 1585. aastal trükitud katoliku katekismusest, mille oli tõlkinud hollandlasest jesuiidi preester Thomas Busaeus (Miller 1978: 26; Liivaku 1995: 20). Sellegi raamatu keelekasutusest ei ole meil mingit ettekujutust. Et Tartu jesuiidid püüdsid üldiselt kasutada kohalikku murret, on tõenäoline, et tartukeelne oli ka see katekismus. Muidugi pole välistatud, et raamatu laiemale leviku huvides kasutati ka põhjaeestilisi keelendeid (Miller 1978: 26). On väga ebamääraseid vihjeid veel muudestki ilmunud raamatutest või käsikirjadest, kuid meil ei ole nende olemusest mingit kujutlust.

Vanimad meieni säilinud tartukeelseteks peetavad kirjalikud mälestised on käsikirjad. XVI sajandist on neid teada kolm. 1589. aastaga on dateeritud Tartu linnaarhiivist leitud tunnistus Sigismundus Awerbachile (Reiman 1901: 185-195; Saareste, Cederberg 1925-1931: 4-5). Ülejäänud kaks – Johannes Ambrosius Völckeri (Weiss 1963: 688) ja Laurentius Boieruse (Biezais, Saareste 1954: 47-61) käsikirjad on täpsemalt dateerimata. Awerbachi tunnistuse ja eriti Boieruse tekst on oma käekirja tõttu väga raskesti loetavad. Boierusest on koguni kaks tõlgitsust – Andrus Saareste (Biezais, Saareste 1954: 54-60) ja Julius Mägiste (1970: 68-79) oma. Tekstid on keelelt saamatud, kohati täiesti seletamatute vigadega. Paar näidet. Awerbachi tunnistuse kirjutaja lisab vahel sõna lõppu *s-i* nagu ilu pärast: *auwusts* 'austus, austatud', *lyenasts* 'linnast = linnast', *siests* 'seest, seast', *kuests* 'kuuest' On raskesti seletatavaid lauseid, nt Awerbachil *wanmen asmen sisse tunnistanu*, Boierusel *Tuncke tei armas rhauas et kui kahelik ninck murelik, inimise uase pattu sisse on sädanut; ninck seperäst ei ole egewäne uilia täydethut*.

445
 Tunnistus ihu- ja haavaarstile Sigismundus Awerbachile
 aastast 1589.

Tunnistus ihu- ja haavaarstile Sigismundus Awerbachile
 aastast 1589.

Mõned seigad on Mägiste suutnud kuidagiviisi seletada selle tõttu, et on avastanud eestikeelse teksti läheduse poolakeelsele (kokkukõidetud käsikirjas on nimelt sama katoliku palve tõlge eesti, ladina, kreeka, rootsi, poola, saksa ja itaalia keelde). Nii on selgituse saanud näiteks lause *ô ylus oinas, ytle pallomö, kes sina ay, et sina meye pattut henne olal kanat?* (Mägiste seletus: 'Oo, ilus oinas, ütle, palume, kes sind ajas, et sina meie patud enda õlal kannad?') Uskumatuna tundub sõna *oinas* kasutamine niisuguses tähenduses, kui muudes varase kirjakeele tekstides märgib seda mõistet *tall* või mõni tuletis tüvest *lammas* või *voon*. Poola keeles on *baran* 'oinas' ja *baranek* 'tall'. Ilmselt ainult poola keelest tõlkimise tagajärjel võis *oinas* saada niisuguse tähenduse eestikeelses tekstis.

Völckeri käsikiri.

Teistest erinev on Völckeri käsikiri, mis sisaldab Meie Isa palve, Ave Maria, usutunnistuse, kümme käsku, viis püha ristikiriku käsku ja katoliku kiriku seitsme sakramendi nimetused. Völckeri käekiri on hästi loetav ja siin on tegemist üldiselt tuntud tekstidega. Selle käsikirja keelekasutuses on märgata mõningat ühtlustamise püuet, mis muidu iseloomustab hoopis hilisemaid kirjakeele dokumente.

Võrdlus rahvakeelega näitab kõigi nende kolme puhul siiski üht: tegemist on seguga kahest peamurdest. Kas on eeskujuks olnud mõni põhjaeestiline tekst (vt nt Masing 1964) või on kirjutajad ise olnud selle murde mõju all või

on koguni taotluseks olnud mingi mõlemal alal mõistetakv keel, seda on praegu raske kindlaks teha. Kahe murde jooned võivad seguneda isegi ühesainsas sõnas, nagu Völckeril *kohlnut* (eP=Põhja-Eesti

murded – surnud, eL=Lõuna-Eesti murded – koolu), Awerbachil juren (eP juures, eL man), nennut (eP näinud, eL nännu) jne.

XVII sajandi esimestest kümnenditest – pidevate sõdade, nälja ja katku aegadest – ei ole meieni säilinud ühtki tartukeelset kirjapanekut, kuid 1622. aastal on tartu keel jõudnud trükisõnasse: Braunsbergis (nüüd Braniewo) ilmus katoliku käsiraamat "Agenda Parva", mis sisaldab ristimise, laulatuse, haigepihi ja viimse salvimise tekste nii ladina, läti, eesti, poola kui ka saksa keeles (vt nt Kask 1970: 58-60). Eestikeelne tekst on lühike, sisaldab ainult 451 sõna, eri sõnu umbes 180, kuid siin on tegemist tolle aja kohta väga hea lõunamurdelise kirjakeelega. "Agenda Parvas" kohtame niisuguseid keelekasutuse seiku, mis tunduvad oma ajast palju ees olevat. Toon sellest mõned näited.

Pikka vokaali on korduvalt kirjutatud kahe tähega, kusjuures teisele neist on peale märgitud veel nn tsirkumfleks: *eên* 'ees', *koôlnu*, *loôya* 'looja', *maâ*, *saâb* jt. Selle ainsaks seletuseks näib olevat see, et kirjutaja on tahtnud märkida kolmandat vältet: neljateistkümnest ülipika vokaali esinemisjuhtumist on seda märkimisviisi kasutatud üheteistkümnel korral (kahel juhul on tsirkumfleks siiski mujal). Kas tõesti tajus "Agenda Parva" kirjutaja nii eripärast eesti keele nähtust, mille teadlikust tajumisest kirjameeste ja keeleteadlaste poolt võime kõnelema hakata alles möödunud sajandi teisest poolest alates?

Kõige hiljem tekkinud kääne eesti keeles on kaasaütlev. See on sündinud tagasõna *kaas* kokkusulamisest eelneva käändsõna omastavaga. Kui kõik muud eesti käänded on olemas juba enne

esimesi eestikeelseid kirjapanekuid, siis kaasaütleva kujunemist võime jälgida kirjakeeleajalooliste dokumentide järgi. Ometigi ei ole nende põhjal võimalik määrata kaassõna liitumist käändsõnaga ajaliselt kuigi täpselt, sest eri allikad annavad erinevaid teateid umbes saja aasta ulatuses. XVI sajandi käsikirjalistes materjalides oli tegemist sõna külge liitunud kaasaütleva käände lõpuga Boieruse tekstis (*wehega* 'väega', *hälega* 'häälega'), Awerbachi tunnistuses on *silmade kaen* 'silmadega' ja Völckeril *Jumal Jsand sino kas* 'Jumal Issand sinuga' nii kirjutatud, et ei ole selge, kas on tegemist ühe või kahe sõnaga. "Agenda Parvas" on käändelõpp *-ga* liidetud eelneva sõnaga sidekriipsu abil täiesti järjekindlalt: *sino-ga* 'sinuga', *mieldeg-ga* 'meeltega', *silmi-ga* 'silmadega', *körwu-ga* 'kõrvadega', *maitzmise-ga* 'maitsmisega', *nenä-ga* 'ninaga', *kätte-ga* 'kätega', *yalgu-ga* 'jalgadega', *wöidmise-ga* 'võidmisega'. Hilisemates tartukeelsetes tekstides leiame jällegi ülekaalukalt lahkukirjutamist, Wastses Testamendis kaasa arvatult. Missugune osa on siin põhjaeestilisel lahkukirjutamise traditsioonil, missugune kõikuvustel tegelikus suulises keelekasutuses, on raske kindlaks teha. Igatahes näib kaasaütlev tartu keeles olevat vanem kui tallinna keeles ja "Agenda Parva" kirjapanija on seda selgelt tajunud.

Foneetiliselt on "Agenda Parva" lõunamurdeline. Esimese silbi vokaalainese osas ilmneb see järgmistes näidetes:

heng 'hing', *kerikut* 'kirikut', *söämest* 'südamest', *pästap* 'päästab', *poig* 'poeg', *meä* 'mis', *mes* 'mis', *keä* 'kes', *kik* 'kõik'. Lõunaeestiline on ka teise silbi vokaal nt sõnades *andis* 'andeks', *terwus* 'tervis', *wasta* 'vastu'. Tõenäoliselt tuleb toleaks ajaks lõunamurdeliseks lugeda ka järjekinel *ä*-harmonia kuni kolmanda silbini välja: *ristmätä* 'ristimata', *rist-isä* 'ristiisa', *emä* 'ema', *kindmä* 'kindel', *pidädä* 'pidada' jne.

U Rmas lüſg—r̄hawes: ſedā pedte tunntē
ſtama Jumala cēn nint t̄iſelma cēn
mede cine t̄iſelc̄eolānu om. Nint minā
t̄ui ūh Jumala ſulane / anna t̄eib k̄oſſo ſe
ab̄iſelo ſiſſe.

U Aſ ſina b̄ſut / et ſe t̄āh̄e all / om Iſānd
Chriſtue / heige Jumala W̄olg / ſe ſtma
c̄rd—lunaſtaya / nint ſe c̄ie—andyā t̄eib
keſp. Mina b̄ſu.

W̄ele minē perēd / nint l̄ōō oma r̄inna p̄āle
Iſānd J̄eſus Chriſtus / minā cy ole m̄
auwus / et ſina t̄ules mino t̄ar̄uſſe alla
ān̄c̄āle ūh ſina ſis ſaāb t̄erw̄es mino
heng. Sino t̄āe ſiſſe / nint ſino h̄ole ſiſſe /
onna minā oma hengge: ſina olet m̄t̄u c̄rā
lunaſtānu / heigge Jumal nint int̄imine.

U Rmas w̄eli / mer̄e et ſa ſagḡēc̄e olet
patnu Jumalat maſia / om̄me w̄ilde
m̄elbe—ga / ſe om / ſilmi—ga / t̄ērmu—ga /
maſm̄iſe—ga n̄uā—ga / t̄āte—ga n̄iā
yalgu—ga. Eper̄āſi p̄alle Jumale / et
t̄omā ſino pat̄u andis annas: n̄iā n̄iā
t̄āh̄a ſinno w̄ōlba ſe p̄āp̄ā w̄ōl̄m̄iſe—ga /
nint ſe b̄ſu pol̄m̄e t̄ēcb ſinno eſas. Mina
Jumal Iſānd p̄āſt̄ep ſinno c̄rā ſinuſt t̄ō
w̄eſt / t̄ui t̄erw̄us ſulle t̄ar̄biſ c̄ulc̄p : ent t̄ui
ſa w̄ēl pat̄u ſiſen olet andāō ſulle ne ſe
ma andis.

Katkend "Agenda Parvast".

Ka konsonantism näitab päris järjekindlat tartukeelsust: *ks* on muutunud *ss*-iks (*andis* 'andeks', *omas* 'omaks', *terves* 'terveks', *ristitus* 'ristituks', *annas* 'annaks', *andas* 'antakse' jm), *mb* on säilinud (*vanamba* 'vanemad'). Selgelt avalduvat põhjaeestilist foneetilist joont "Agenda Parvas" nähtavasti ei olegi. Andrus Saareste (1938: 196-213) on mõnede murdejoonte põhjal püüdnud veelgi täpsemalt piiritleda seda ala, millele "Agenda Parva" keel toetub. Kui need andmed kaardile kanname, saame järgmise pildi:

sealsamas kus "Agenda Parva" ja millest me midagi täpsemat ei tea.) 1632 ilmus aga Sangaste, Laatre ja Karula pastori Joachim Rossihniuse kaheosaline kirikukäsiraamat "Catechismus Herrn D. Martini Lutheri in sechs Hauptstücke ja "Evangelia vnd Episteln auf alle Sonntage durchs gantze Jahr" See oli esimene lõunaeestimurdeline luterlik teos, mis vastab üldjoontes samal aastal ilmunud Heinrich Stahli põhjaeestimurdelisele "Hand- und Hauszbuchile" Nagu Stahli tööd, nii on ka Rossihniuse katekismus saksa ja eesti keeles paralleelselt, evangeeliumid ja epistlid on eestikeelsed saksakeelsete pealkirjadega. Rossihniuse tõlge langeb tihti sõna-sõnalt kokku Georg Mülleri ja Stahli tekstiga. See ei saa olla juhuslik: eeskujuks peavad olema olnud põhjaeestimurdelised kirjutised, mida on püütud ümber panna tartu keelde. Rossihnius on keelt kehvasti tundnud ja seda ebajärjekindlalt kirja pannud (Kask 1970: 60-61). Ta alustas oma tegutsemist Eestis läänemurde alal Vigalas, oli 1625. a Rootsi sõjaväeosa välipastoriks, seejärel mõned aastad Tartu eesti koguduse õpetaja ja alles siis asus Sangastesse. Ilmselt on tal Eesti murded segamini, võib-olla ei osanud ta ühtki neist korralikult. Silmatorkav ja häiriv on ka saksa keele mõju, võõraste lausekonstruktsioonide vägivaldne ületoomine eesti keelde. Keeleliselt on Rossihniuse raamat palju nõrgem "Agenda Parvast" Selle kinnituseks esitan siin kõrvuti mõned samasisulised laused

"Agenda Parvast" ja Rossihniuselt:

Mes latze nimi saab?

Vittelge latze (laste) nimi.

Salgat sina (teie) errä kurratyt?

Salga / salgame.

Nink kik temä teo?

Vsut sina Jumala Isä sisse/

kike wäggemmä taiwa nink maä loôya?

Vsut sina (teie) kaäs Jesusse

Christusse sisse?

.... Pühäde üttendust Pattu

andis andmyst.

Nimmetaket se Latze.

Errasaljat sinna sedda Kurratit?

Minna salja.

Ninck kihck tema Töd?

Ussut sinna sisse Jummal se Issa,

kikkeweggiwä, Taiwa

ninck Mah loja?

Ussut sinna sisse JEsu

Christum?

.... neine Pöhade ühendusse,

andis Andmisse neist Pattust.

Rossihniuse keele foneetiline külg on võrdlemisi järjekindlalt lõunaeestiline, kui välja arvata vokaalharmoonia. Isegi ä-har-

mooniat esineb väga juhuslikult, nt *errapästä* 'päästa ära (käskiv kõneviis)', aga samas *tennapeiv* 'tänapäev' *Leiba*, *söamet* 'südamed'. Selgelt lõunaestiline hääldus on näha näiteks sõnades *wihatzes* 'vihaseks', *nisuggutze* 'niisugused', *letz* 'läks', *ütz* 'üks'; *halwembat* 'halvemad', *wannambat* 'vanemad', *üllembat* 'ülemad'; *essi* 'ise', *kittetut* 'kiidetud', *kikkest* 'kõigest', *saista* 'seista' *palleme* 'palume', *juttusse* 'jutluse', *om* 'on', *kohe* 'kuhu', *rasse* 'raske' *pallama* 'põlema', *lōwate* 'leiate' jne

Palju arvukamad, mõnes osas ilmselt ülekaalus, on põhjaestilised jooned Rossihniuse keele morfoloogias. Käänamine ainsuses on siiski enam-vähem lõunaestiline, nt seesütlev *taiwan* 'taevas', *sissen* 'sees', *sean* 'seas' *üitten kohn* 'üheskoos', *terwussen* 'tervises'; saav kääne *wihatzes* 'vihaseks' *önsas* 'õndsaks', *Abbikahsas* 'abikaasaks' *Mullas* 'mullaks'. Kaasaütlevat Rossihniusel ei ole, selle asemel kasutab ta omastavat postpositsiooniga *kahn*: *wanmisse kahn* 'vandumisega', *sinnu kahn* 'sinuga' *pisso hanna kahn* 'pisuhännaga'. Mitmuse käänete kasutuses on põhjaestilised mõjud palju selgemad, mõnel puhul isegi järjekindlad. Nimetav on *t-lõpuline* (*umbuscklikut* *söamet* 'uskmatud südamed' *murrelikut* 'murelikud', *kumbat* 'kummad', *sönnawötlikut* 'sõnakuulelikud'). Omastavas on ülekaalus *de-mitmus* (*söamette* 'südamete', *Sacramentide*, *kawalatte*, *Kunningatte*, *asjade*). On siiski ka lõunaestii murretele omast *de-mitmust*, kus *de-tunnus* on liitunud *i-mitmuslikule* tüvele (*Prophetide* 'prohvetite' *huhltizede* 'tänavate'), kuid ka mitmes mõttes lihtsalt vigaseid vorme (*Pagganeite* 'paganate', *reiwade* 'rõivaste', *Issanditte* 'isandate', *Lambatte* 'lammaste', *kumbat* 'kummad', *Lesjade* 'leskede' *Latzede* 'laste'). *i-mitmuslikud* vormid muudes käänetes on enamasti lõunaestilised (*ommile* 'omadele' *waisist* 'vaestest', *wörit* 'võõraid'), kuid on ka põhjaestilisi (*wöraile* 'võõraile').

Üldjoontes samalaadilist segu lõunaestilistest (eL), põhjaestilistest (eP) ja lihtsalt vigastest vormidest näeme ka Rossihniuse verbivormistikus. Toon siin mõned näited väga kokkusu-
 ruratud kujul. Ainsuse 1. pööre on lõputa nagu eL-s (*olle minna walmistanut* 'mina olen valmistanud' *minna kuhlsi* 'kuulsin'), 3. pööre aga *t-lõpuline* nagu eP tolleaegses kirjakeeles (*näitawat*, *tapplesit*, *ollit*). Lihtmineviku kasutamist võiksid iseloomustada vormid nagu eL *isz* 'ei (3. pööre)', *lausz* 'lausus', *tousi* 'tõusis' nagu

eP-s *munna kuhlsi* 'kuulsin', *tapplesit* 'taplesid', *kostis*; ja vigased, enamasti kahe murde seguna *kuhldis* 'kuulis', *weyet* 'viisid', *pajatis* 'pajatas', *lähatis* 'lähetas', *sayet* 'said', *teyet* 'tegid'. Kääskiva kõneviisi ainsuse 3. pöörde ning mitmuse 2. ja 3. pöörde lõpul on -t, mida "Agenda Parvas" ei olnud, kuid on Stahli töödes. Näiteid Rossihniusest: *sündkut* 'sündigu', *tulckut* 'tulgu', *sahkut* 'saagu'; *üttelket* 'ütelge', *tulcket* 'tulge' *mincket* 'minge' Keeleajalooliselt on -t kuidagiviisi põhjendatav (kuigi eesti keeles kui astmevahelduskeeles üldiselt kadunud) kääskiva kõneviisi mitmuse 2. ja 3. pöörde lõpul. Ainsuse 3. pöördes ei ole seda kunagi olnud. Mineviku kesksõnad on Rossihniusel järjekindlalt t-lõpulisel (kuigi eL-s olid nad ilma t-ta): *kescknut* 'käskinud', *oppenut* 'õpetanud', *errapästnut* 'ära päästnud' *tulnut* 'tulnud'; *pöhatut* 'pühitsetud' *kittetut* 'kiidetud', *auwustut* 'austatud'

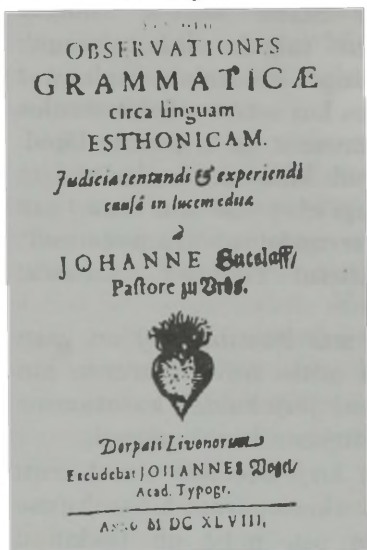
Nii on siis vormiõpetuslik külg see, mis Rossihniusel on väga tugeva põhjaeestilise mõju all, võib-olla mitte niivõrd murde kui tallinna kirjakeele mõju all. Mõne vormi järjekindel kasutamine tallinnakeelselt osutab juba teatavale traditsioonile ehk normile.

Kõige raskem on kaugema mineviku kirjameestele olnud eesti keele lause moodustamine. Eksimusi rahvakeelepärase lauseehituse vastu on väga mitmelaadilisi. Suurem osa neist on tekkinud sõnasõnalisel tõlkimisel saksa keelest. Süntaksi vähegi ülevaatlikum analüüs nõuaks palju rohkem aega ja ruumi, kui käesoleval juhul on võimalik kasutada. Ka järeldused sõnavara kohta nõuaksid korralikku argumenteerimist ja palju näiteid. Sellepärast piirdun siin ainult väitega, et puhtalt põhjaeestilisi sõnu, mis oleksid meie andmetel Lõuna-Eestis täiesti tundmatud, ei näi Rossihnius kasutavat. See on teksti lugemisel saadud mulje, sõnavara põhjalikum analüüs seisab alles ees.

Järgmine suur nimi tartukeelsete kirjameeste reas on Johannes Gutsclaff, kes pärast õpinguid Greifswaldis ja Leipzgis immatrikuleeriti Tartu Academia Gustavianasse ja vist 1641. aastal sai Urvaste kirikuõpetajaks. Tartu ülikooli trükikojas laskis ta trükkida oma kaks tööd: "Kurtzer Bericht vnd Vnterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhand...." 1644 ja "Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam" 1648. Lisaks nendele töödele on kirjandusmuuseumis hoiul tema käsikirjaline püüblitõlge, tehtud ajavahemikus 1648–1656. Pärast

Vene sõjavägede eest Tallinna põgenemist suri ta seal 1657. aastal katku.

Püüan anda lühikese ülevaate ka tema tööde olemusest, nende keelelisest küljest.

"Kurtzer Bericht...." on saksakeelne 439-leheküljeline teos, mille ajendiks oli talupoegade väljaastumine Sõmerpalu mõisniku ja Tallinna kaupmehe vastu, kes ehitasid Võhandu jõele vesiveski. Pärast veski valmimist oli sealkandis mitmel aastal ikaldus, tulemuseks nälg ja viletsus. Et Võhandut peeti pühaks, seostati külmad vihmased suved ja mitme aasta ikaldus vesiveski ehitamisega, millega rüvetati pühaks peetud jõge. Selles raamatus on Gutsclaff avaldanud Erastvere talupojast "piksepapi" Vihtla Jürgeni suust kuulmise järgi kirja pandud piksepalve. Nähtavasti ei ole üleskirjutaja palvest kuigi hästi

aru saanud, mille tagajärjeks on väga vigane tekst. Väärtus on sellel dokumendil folkloristide jaoks, keeleuurijale ta palju ei paku.

"Observationes...." on esimene ja seni ainuke puhtalt tartu keele grammatika, seejuures väga mitmes mõttes eriline grammatika kõigi omaaegsetega võrreldes. Piirdungi siin mõnede eripärasuste esiletoomisega.

Gutsclaffi grammatika (1648) üldisi põhimõtteid iseloomustab päris hästi tsitaat grammatika eessõnast (Marju Lepajõe tõlge, vt Lepajõe 1985): "Selles, mida olen meelde jätnud meie Tartu dialektist, on näha mõningaid eksimusi, seda aga eelarvamusliku vale kogemuse tõttu. Nõnda andestatagu mulle, kui ütlen, et meie dialekt väldib pluurali nominatiivis lõpu *t*-d Et kodupaiga keel on meeldivam raskest ranniku (=Põhja-Eesti) keelest, peaksin meie keelt enam arenenuks, millises arvamuses ühinevad minuga paljud teised. Ja seepärast soovin, et selle tööga näeks ilmavalgust puhtalt meie dialekt." Järelikult läheneb Gutsclaff ainele empiiriliselt, lähtudes rahvakeelest, tajub puudusi oma keeleoskuses, tunnetab

eesti keele põhimõttelisi erinevusi indo-euroopa keeltest, mille esiletoomist takistavad valed eelarvamused. Tema kaasaegsed ja hilisemadki grammatikud olid enamasti teistsugustel seisukohtadel, avaldades näiteks veendumust, et harimatu talupoeg lihtsalt ei oska oma keelt, kui ta ei räägi nü, nagu nõuaksid ladina ja saksa keele reeglid.

Püüdu lähtuda tegelikust rahvakeelest iseloomustab näiteks käänamise käsitlus Gutslaffi grammatikas. Üldiselt oldi nii meil kui mujal seisukohal, et kõikides keeltes on needsamad kuus käänet (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv ja ablatiiv) mis ladina keeleski. Ladina keelesse suhituti nii nagu tänapäeval üldkeeleteadusesse (Wiik 1989: 12). Gutslaffi arvates on tõelisi käändeid eesti keeles ainult kolm – nominatiiv, rektiiv ja akusatiiv –, sest tema meeles avaldub käänamine nähtavasti ainult sõna

PARADIGMATA DECLINATIONIS			
Paradigma Characteristica			
AinReDiv.			
Singulariter.			
N. Gummel/ Deus,	Gfand/	Dominus.	
R. Gummela/ Dei,	Gfanda/	Domini.	
G. Gummela/ Dei,	Gfandis/	Domini.	
D. Gummela/ Deo,	Gfandis/	Domino.	
Ac. Gummela/ Deum,	Gfanda/	Dominum	P/n
Pluraliter.			
N. Gfelle Gummala Dii,	Gfanda/	Domini.	
R. Gfelle Gummala/ Dei,	Gfandis/	Domino-	
	rum.		
G. Gfelle Gummala/ De-	Gfandis/	Domino-	
	rum.		
D. Gfelle Gummala/ Deis,	Gfandis/	Domini.	
Ac. Gfelle Gummala/ Deos,	Gfandis/	Domino.	

Gutslaffi grammatika.

tüve muutumises, aglutinatiivne formatiivide liitumine siia ei kuulu. Grammatikas esitab ta siiski ka genitiivi (*st-lõpuhisena*) ja daativi, kuigi ei pea neid tõelisteks kääneteks. Käändelõppe nagu me neid tänapäeval tunneme peab Gutsloff kaassõnadeks või liideteks, nimetades neid tähestikeks prepositsioonideks, ja väidab, et kui kõik nendega moodustatud vormid lugeda kääneteks, saaks neid eesti keeles kokku koguni kolmteist. Ainult tema grammatikas on olemas rektiivinimeline kääne, mis vastab tänapäeva omastavale ja millest ka tema väidab moodus-tatavat muid käändeid. Gutsloff toob sisse eesti keele seisukohalt olulise tüvevokaali mõiste, tema terminoloogias *vocalis radicalis*. Seega on ta päris lähedal tänapäeva arusaamadele eesti keele käänamissüsteemist ja umbes poolteist sajandit ees oma järeltulijatest grammatikakirjanduse alal. Kahjuks jääb käändsõna käsitlusest tublisti maha pöörd sõna vormistiku esitus, kus temagi ei ole suutnud vältida rohkete teoretiseeritud, rahvakeelele võõraste vormide esitamist.

Deklinatsioon ei ole muidugi ainuke peatükk, milles leidub Gutslaffi õigeid tähelepanekuid. Lauseõpetuse osas esitab ta näiteks viis reeglit artikli kohta, mille kõigi ühine sisu seisneb selles, et artiklit eesti keeles tegelikult ei ole. Eestlane ütleb tema arvates *ta om Rammat* või *minne Kirko*, mitte *ta om ütZ Rammat* või *minne se Kircko*. Samuti arvab ta, et nimisõna seotakse nimisõnaga rektiivi (=omastava) abil, näiteks *Jummala Poick*, *Hobbese Jalg*, *Issanda Kübbar*, harva aga *Kas ollet sinna Christus*, *se Poick sest kõrgkekitetut Jummalast*.

Gutslaffi Vana Testamendi tõlge ulatub Kuningate Raamatuni, käsikirjas on 620 lehekülge väga selgelt kirjutatud ja kaunilt vormistatud teksti. Piibli tõlkimine oli tema suurim ettevõtmine. 1648. aastal pöördus ta palvega Rootsi riigikantsleri poole, et riik võtaks Piibli tõlkimise ja kirjastamise kulud enda kanda. See siiski ei õnnestunud. Piibli tõlkimist pidas ta oma peaülesandeks, grammatika koostamine oli mõeldud selle eeltööks. Grammatika sissejuhatuses rõhutabki ta kõigi inimeste ja rahvaste võrdsust ning seda, et eestlane peab saama oma emakeeles jumalasõna lugeda.

Vana Testamendi keel näib olevat veidi rohkem mõjustatud põhjaeestilistest joontest kui grammatika. Näiteks on siin mitmuse nimetava lõpul *-t*, küllalt palju *si*-tunnuseliste lihtminevikku, kesksõnade tunnusteks *-nut* ja *-tut*. Stahliga võrreldes on Gutslaffil märgatavalt parem ja rahvapärasem lauseehitus, mitmeid grammatikas märgitud õigeid seiku on suudetud arvesse võtta. Johannes Gutslaff oligi viimane suurtest tartukeelsetest kirjameestest enne Andreas ja Adrian Virginiust. Sõjad ja sellega kaasnevad muud hädad olid arvatavasti see põhjus, miks ligi kolmekümneaastasest perioodist ei ole meieni midagi olulist tartu keeles jõudnud.

Genes.
cap. 9

Das nyhta ouig mo ras

6. Ean innamissa raskva aivalvallas
istamma omma raskvi paab latti in
namistat aivalvallatiel istma: dast
jumala palda dafis omma tamma
tadda istnamist lofauit tannuit.
7. Digt tegdet nuud tigdii, nined tigd
gadab; ligiditadab gandast mag pait,
nined tiggadab tamma pait.
8. Nined jumal pajatib Noagi wasto,
nined tamma pojada wasto tamma
dafs, nined luid.
9. Ja dafis, Minna tosta omma lap
pait taja dafs, nined taja tigdii
dafs puvast tait.
10. Nined daicha allatva fange dafis,
duimib taja mas om, noist zivduist,
pait toppvast, nined daichdast, maa
taja dafis mag pait allab, daichdast
pait maa pait dirstuist loolja tuituit
om daichdastugduigast allajast mag pait.

Lehekülg Gutsلاffi Vana Testamendi tõlkest.

Viidatud kirjandus

Bieais, Haralds ja Saareste, Andrus 1954: Tuntematon viron-
kielinen 1500-luvun teksti. – Virittäjä, lk 47-53.

Gutsلاff, Johannes 1648: Observationes grammaticae circa linguam
esthonicam. Judicia tentandi et experiendi causa in lucem edita a
Johanne Gutsلاff.

Kask, Arnold 1970: Eesti kirjakeele ajaloo, I. Tartu.

Lepajõe, Marju 1985: Johannes Gutsclaffi "Observationes grammaticae circa linguam esthonicam" tõlge. Diplomitöö. Tartu (käsikirjalikoolis eesti keele õppetoolis).

Liivaku, Uno 1995: Eesti raamatu lugu. *Monokkel MCMXCV*, Jyväskylä.

Masing, Uku 1964: Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, X, Tallinn, lk 121-136.

Miller, Voldemar 1978: Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade, Tallinn.

Mägiste, Julius 1970: Vanhan kirjaviron kysymyksiä. Tutkielmia viron kirjakielen varhaisvaiheista 1200 luvulta 1500-luvun lopulle. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Reiman, Willem 1898: Joachim Rossihnius. Südeestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südeestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St.-Johannis. Gelehrte Estnische Gesellschaft, Jurjev (Dorpat).

Reiman, Willem 1901: Ein altestnisches Schriftdenkmal aus dem 16. Jahrhundert. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1901, Jurjev (Dorpat), 1902, lk 185-195.

Saareste, Andrus 1938: Agenda Parva (1622) keelest. – *Eesti Keel*, nr 7/8, lk 196-213.

Saareste, Albert ja Cederberg, A. R. 1925–1931: Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739, Tartu.

Weiss, Helmuth 1963: Ein estnisches Sprachdenkmal aus der Zeit der Gegenreformation. – *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, nr 4, lk 688-700.

Wiik, Kalev 1989: Suomen kielen morfofonologian historia, I. Nominien taivutus 1649–1820. Turku.

WASTSE TESTAMENDI REDIGEERIMISE LOOST

TOOMAS PAUL

Superintendent Johann Fischéri (1633–1705) trükikojas Riias 1686 ilmunud *Wastse Testamendi* (WT) ametlik trükiarv oli 500 eksemplari, kuid tolleaegsed trükkalite privileegid andsid neile õiguse järeltrükkideks ning seda õigust kasutati ka sel korral (Aarma 1993: 417). Greta Wieselgreni andmetel olevat Fischer jätkanud trükkimist kuni 1688. aasta talveni, nõnda et tegelikult valmis 800 raamatut (Wieselgren 1964: 47). Teatavasti andis Rootsi kuningas Karl XI Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumide vastastikuste kaebuste tulemusena 7.01.1689 korralduse, et piibli-trükkimine Riias tuleb lõpetada – “med Bibelns aftryckiande till vidare ordre innehållas” Uute kaebekirjade tõttu sai Fischer kuningalt 19.09.1691 kirja süüdistusega, et ta on kuninga keelu vastaselt trükkinud eestikeelset Uut Testamenti – “twert mot sådan Wår förordning och Wårt där påföljande nådige gåttfinnande” Kuni edaspidise korralduseni katkestagu ta teose levitamine, juba levitatud eksemplarid lasku aga otsekohe tagasi korjata. Samal päeval kuberner Eric Soopile saadetud kirjas anti käsk asja põhjalikult uurida. Oma 15.10.1691 vastuskirjas kinnitab Fischer, et mingit testamenditõlget, mis oleks trükitud pärast kuninglikku keeldu 7.01.1689, ei ole ilmunud. Kuninglikus kantseleis ei suudetud vahet teha tallinna ja tartu keele vahel ning ilmselt arvati, et vaidlusalune põhjaeestikeelne tõlge on Riias salaja ära trükitud. Kuna aga tallinnakeelset Uut Testamenti ei olnud olemas – ja seega ei olnud seda võimalik ka konfiskeerida –, ent kuninga käsk tuli täita, rakendas kuberner meetmeid WT suhtes. Raamatutrükkija J. G. Wilckeni ülekuulamisprotokolli lisast C selgub, et Fischer on laost võtnud välja 350 eksemplari; kuidas neid levitati, pole teada (Salu 1965: 38-44). Gustav Oskar Friedrich Westling arvab, et WT juba müüdnud eksemplarid koguti ja hävitati (Westling 1893: 525). Herbert Salu on samal arvamusel ja nendib sarkastiliselt: “Enne Rootsi valitsusaja lõppu Eestis sai talupojasõbralik ning kultuuri eest hoolitsev kuningas Karl XI toime võimatuga – konfiskeeris teose, mida polnud üldse olemas.” (Salu 1965: 45.). Nähtavasti ei olnud aga tegelikkuses

tagasikorjamine võimalik, igatahes on WT 1686 eksemplare säilinud rohkesti: Eestis 6, Rootsis ja Taanis 1 ja ka Saksamaal mõned.

WT teine trükk ilmus Riias 1727 hulga suuremas tiraažis – 10 000 eksemplari, millest jätkus XVIII sajandi vajadusteks. Uuesti võeti *Wastse Testamendi* väljaandmine ette XIX sajandi algul. Briti ja Välismaa Piibliseltsi virgutusel rajati 1813 Eestimaa Piibliselts ja 1815 Tartu Piibliselts Venemaa (Peterburi) Piibliseltsi osakondadena. 1815 Mii-tavis (Jelgavas) trükitud väljaannet toetas Briti ja Välismaa Piibliselts 5018 rublaga. 1818. aastaks oli müüdud 3216 ja kingitud 1583 eksemplari ning järel ainult 207 raamatut (Annus 1990a: 30). Kaheksa WT väljaannet (1815, 1821, 1826, 1836, 1839, 1845, 1850 ja 1856) ilmusid kui “Tarto piibli-koggodusse nouga trükkitu” 652-l leheküljel ligi 30 000 eksemplar-lis (1821. a ja 1856. a trükiarv ei ole teada). Villem Reiman resü-meerib: “Pärast seda, kui Piibli seltsid elusse tõusivad, pandi Tartu Uus Testament mitu ja mitu korda veel kirja ja laotati odava hinnaga välja, nõnda et juba 1855 iga kümne hinge pääle Tartumaal üks Tartukeelne Testament tuli.” (Reiman 1889: 33.)

XIX sajandi teisel poolel tegutses Eestis kaks sõltumatut ja võistlevat piibliseltsi, mõlemad andsid välja Piiblit ja Uut Testa-menti. “Neijorki lina Amerika ma Piibli selts” üllitas “H.Laak-manni man” *Wastse Testamendi* 1857. a ja 1861. a (550 lk, trüki-arvud teadmata). “Londoni lina Inglus ma Piibli selts” publitseeris samas trükikojas identse, ainult et oma tiitellehega WT 1857. Praegu on paraku nii, et ühes loetelus on sees ainult ameeriklaste tellitu (Sildre 1995: 2), teises aga ainult inglaste oma (Annus 1995: 441). Sellega tõuseb WT eri väljaannete arv kahekümnele (Paul 1996: 20-21). “Pritti- nink wõrama Piibli selts” üllitas *Wastse Testamendi* H.Laakmanni trükikojas 1865 (597 lk, trükiarv teadmata), 1872, 1878 ja 1886 (580 lk, à 1000 eksemplari) ning uuendatud kirjaviisis 1896 (638 lk, 3000 eksemplari), 1900 (546 lk, 4000 eksemplari) ja 1905 (531 lk, 5000 eksemplari). XIX sajandi esimesel poolel trükiti 29 000 ja teisel poolel, täpsemalt kuni 1905. aastani, 72 000 eksemplari. Endel Annuse arvestusel on trükitud kokku 113 000 *Wastset Testamenti* (Annus 1990a: 31; bibliograafiat vt Annus 1990b: 46-47).

WT esmatrüki sõnavara on analüüsinud Uku Masing (Masing 1975: 151-168) ja eriti Jaak Peebo (Peebo 1989: 720-726), üksikuid huvitavamaid sõnu ka Paul Alvre ja teised filoloogid. Tänapäev on käsitlemata teksti edasise redigeerimise käik. Kuigi tegemist on nn kirikliku tarbekirjandusega, oli see sajandeid lõunaeestlaste peamiseks lektüüriks ning seetõttu vääriks kasvõi mõningast tähelepanu nii keeleteaduslikult kui ka kirjanduslooliselt küljelt. Keelekasutuse teisenemise jälgimiseks tuleks kõrvutada kõiki kahtkümmet väljaannet. Kui ainult oleks raamatukogu, kus kollektsioon on täielik! Paraku, suhtumine kordustrükkidesse on selline, et Eesti raamatu esindusliku koondbibliograafia koostajal ei ole olnud võimalik käes hoida WT 1856 (Mitau: Peters-Steffenhagen) ja WT 1861 (Tartu: H.Laakmann) trükke (Annus 1995: 441). Nad ei kuulu rariteetide hulka ning seetõttu pole ei Eesti Rahvusraamatukogus, Teaduste Akadeemia ega Tartu Ülikooli Raamatukogus ega isegi Eesti Kirjandusmuuseumis ühtegi eksemplari. Erakätes neid ehk siiski leidub ja siinkohal esitangi üleskutse *Wastse Testamendi* 310. juubeli pidulistele: kui kellelgi teist peaks olema kodus just mainitud väljaandeid, kinkige need mõnele meie suuremale raamatukogule!

Hoopis keerulisem on välja selgitada, kes on redigeerimist toimeetanud, sest "Briti piibliseltsi väljaannetes ei ole lubatavad mingisugused eessõnad ega järelsõnad. Seega peavad ära jääma kõik ajaloolised ja muud seletused väljaande kohta. [...] Ka tõlkijate, parandajate nimesid ei tohi esilehele paigutada. [...] Need piirjooned olenevad vaatest, et piibli väljaanne ärgu sisaldagu muud kui Jumala sõna ja hädatarvilised pealkirjad" (Põld 1932: 151, kus kirjeldatud ka muid *The British and Foreign Bible Society* piiranguid ja nõudmisi). Kuna taoline anonüümsus oli kavatsuslik, saab ainult kaudsetest allikatest leida jälgi keele kohendajate kohta. Paistu õpetaja Jaan Bergmann, kes põhjalikult refereerib Uue Testamendi ja Piibli üleviimist uude kirjaviisi (vt Bergmann 1898), ei maini üldse, et sama tehti ka *Wastse Testamendiga*. Leidsin alles Liivimaa 19.09.1893 ja 18.09.1895 provintsiaalsinodi protokollidest märke, et selle töö tegi üksinda Vastseliina õpetaja Gustav Alexander Hermann Masing (1832–1901).

Wastse Testamendi teise trüki jaoks (1727) vaatasid teksti üle Sangaste koguduse õpetaja Gotthard Friedrich Rauschert (surn

1749) ja Kambja õpetaja Albrecht (Albert) Sutor (surn 1758). Tehtud muudatused on peamiselt ortograafiat puudutavad – Heinrich Stahli kirjaviisist pärineva h-tähe pikendusmärgina kasutamisest loobumine ja mõne tähekombinatsiooni asendamine. Näiteks Mt 7,26 on WT 1686 *sahb sahma*, *Mehe sahrnatzess*, *Lihwa pähle*, WT 1727 *saap sama*, *Mihhe sarnatseß*, *Liwa päle*; Mt 11,30 Wt 1686 *Kohrma*, WT 1727 *Koorma*; Mt 18,8 Wt 1686 *heddapohlik*, *iggawetze*, WT 1727 *hädäpolik*, *iggawetse*; Lk 1,18 WT 1686 *ealine*, WT 1727 *eälinne* (WT 1886 taas *ealine*); Lk 12,18 WT 1686 *suhrembass*, *mes*, *Hähd*, WT 1727 *surembaß*, *meß*, *Hääd*, Ap 27,3 WT 1686 *telle Lubba Söppru*, WT 1727 *talle Luppa Söpru*, WT 1686 *keügem*, *Peiwä*, *Söhgin*, *Johgin*, WT 1727 *käugem*, *Päiwä*, *Sögin*, *Jogin*.

Kolmanda väljaande jaoks (1815) on teksti redigeerinud Kagu-Eesti kirikuõpetajad eesotsas Kanepi õpetaja praost Johann Philipp von Rothiga (1754–1818). Ka sel korral ei ole tehtud mainimisväärsed asendusi sõnavaras (Mt 7,26 on WT 1686 ja WT 1727 *kumb*, WT 1815 *ke*), kuid mõned väljendid on siiski asendatud: Jh 8,4 on WT 1686 *om awwa Töh pähl*, WT 1727 *om awwa Tö pääl*, kuid WT 1815 *om awwalikkult kinni tabbatu*, Ap 27,3 on WT 1686 ja WT 1727 *hendä laske häwwetä*, kuid WT 1815 *et nemma temma eest hoold kannasse*, kuigi Ap 28,7 on WT 1686 *häwwes meid kolm Peiwa söbbralikkult* (WT 1727 *Päiwä söbbralikkult*) muutmata (WT 1815 *häwwes meid kolm päiwa söbbralikkult*), samuti Wt 1826 ja Wt 1839, ning alles WT 1857 *piddi meid kolm päiwa söbbralikult*. Kõige olulisemaks muudatuseks on see, et nimisõnad ei ole enam suure algustähega, muud parandused on pisiasjus: Mt 11,23 on *kä asemel ke*, Lk 12,18 *suremas*, *-mes*.

Edasised trükid pakuvad kuni XIX sajandi keskpaigani enam-vähem sama teksti, mõned erinevused näivad olevat pigem juhuslik varieerimine ladumisel. Mõningaid asendusi on WT 1857: Lk 1,18 on senine *Emmänd/emmand* asemel *abbikaas*, Lk 12, 18 vanemate trükkide *haggeda* asemel *kogguda*, Jh 9,9 *näggone* asemel *näone* (WT 1886 *näoline*), Ap 28,30 *nuhmatu Kotta/nu-matu kotta* asemel *üritu maija*, 1Kr 4,16 *Mährdle-jä/äördlejä/mäördleja* asemel *perrakäüja* (WT 1886 *perrankäüja*), samuti 1Kr 11,1, kus samas lauses kaks eri varianti – *perrakäüja*

ja perakaüja 3Jh 11 määrdlego kurja. enge hääd asemel ärra nouwa kurja. enge hääd perra. 1Tm 6.5 on Hetskleminne /eiskleminne asemel tühja uandlemisse.

Uheks oluliseks täienduseks on alates WT 1857 trükist Vana Testamendi psalmide lisandumine. Karula koguduse õpetaja Friedrich Ferdinand Meyer (1799–1871) oli eraldi publitseerinud Miitavis (Jelgavas) 1836 *Psalteri- ehk Kunninga ja Prohweti Tawida Laulo-Ramatu* ning Vello Salo oletab, et temalt on ka aastal 1833 Tartus trükitud 16 psalmi tõlge. Kuigi tekstid erinevad veidi, on tegemist sama tõlkega, mida võib-olla Meyer ise on redigeerinud (Salo 1995: 4).

Ka edasistes trükkides on korrigeeritud peamiselt ortograafiat. Alates WT 1872 muutub pealkiri – *Meje Issanda...* asemele tuleb *Meie Issanda...* ning vastavalt ka tekstis, nt Ap 10.37: WT 1865 *Teije tijate*, WT 1872 *Teie tiate*, Hb 1,1 *meijega*, WT 1872 *meiega*. Mõni muutus esineb vaid ajutiselt, nt WT 1865 *Apostli Peetruse eddimänne kirri kigile kirjotedu*, WT 1872 *kirjutedu*, kuid WT 1896 uues kirjaviisis taas *kirjotedu* (nimi on WT 1896 ja sealt edasi aga teisendatud *Petruse*).

Miks on *Wastse Testamendi* keelt nii vähe kohendatud? Miks ilmus viimane WT trükk tsaari ajal? Vastuseks sellistele küsimustele tuleb meenutada, et WT keele parandamine asus kahe kirjakeele vahelise võitluse tallermaal ja seepärast kajastub selles ühtse eesti kirjakeele loomise pingeline protsess. Kuna keel on rahvuse peatunnus, siis oli tegemist tekkiva eestluse jaoks sõlmküsimusega: mitu kirjakeelt tal on?

XV sajandiks oli Eesti suuremates linnades ja nende ümbruses (Tallinn, Tartu, võib-olla ka Pärnu, Narva jt) kujunenud murdeülesed suulise suhtlemise keeled, nn *siirdekeeled* ehk *koineed*. XVI sajandil oli tallinna ja tartu siirdekeele alusel (Kask 1970: 7) ning mitme võõrkeele, eriti mõnede saksa keele allkeelte mõjuväljas (Ariste 1981: 97-105) tekkinud kaks kirjakeelt, mis tollal funktsioneerisid omaette – kumbki oma suhteliselt suletud normide ja normingute süsteemiga ning eraldi, ehkki paralleelselt väljakujunenud kasutusaladega. Küllap oli keel ka sotsiaalselt kihistunud, nt eestlastest mõisateenijate ja antvärkide kadakasaksa keeles (kreoolistunud saksa keelest Eesti alal vt Ariste 1981: 70-76). Ka territoriaalmurrakud võisid juba kanda teatavat

sotsiaalsed värvingut: harimatumad, vaesemad kasutasid kodumurrakut, jõukamad, haritumad, liikuvamad mingit siirdekeelt, vähemalt teise keelena murraku kõrval. Allkeelte paljususele ja nende omavahelistele keerukatele suhetele lisas värvi mitmekeelne suhtlemiskollektiiv. Enamasti valdasid eesti keelt ka teiskeelsed, kui hästi-halvasti, on iseküsimus. Eesti keelel tervikuna oli veel XIX sajandi esimesel poolel sotsiaalmurde staatus: ühiskonnaredelil kõrgemale tõusnu läks harilikult üle saksa keelele. Lisaks olmesfäärile käibis eesti keel suulises rahvaluules, kirikus ja algkoolis. Teaduses ja riigivalitsemises eesti keelt peaaegu ei kasutatud, väga väike oli eesti keele osa ka kohtutes (sunn laendas seda kujunema hakkav vallakohus) ja ülikoolis; Tartu ülikooli eesti ja läti keele loengutel käisid üksnes vähesed tulevased pastorid ning needki suhtusid asjasse loiult (Laanekask 1983: 192).

Rannu koguduse õpetaja Wilhelm Friedrich Steingrüber (1761–1834), tartu keele eluõiguse kaitsja, on võrrelnud *Uue Testamendi* ja *Wastse Testamendi* kolme väljaande keelt ning välja märkinud tartu keele paremusi: 1) säilinud tüvisõnu (*awwa, weer, penni, hapne, pallama, perrandama*); 2) sõnu, mis väljendavad mõistet täpsemalt või ökonoomsemalt, nt *sallaus* (tln *salla assi*), *rasse* (*käuma peäl*), *tuggi* (*allune järg*), *haarma* (*kinni hakkama*), *kirgma* (*laulma* – mitmetähenduslik), *umbusk* (*uskmatta südda*), *kiuwistik* (*kaljo peälne ma*) jts; 3) säilinud omasõnu, nt *hirs* (tln *palk*), *könnelema* (*räkima*), *wannik* (*kroon*), *pord*, *pordik* (*hoor*), *aidnik* (*kärner*) jts. Võrdluse põhjal toonitab ta: tartu keel ei ole labane talupoja- ja kõrtsikeel, vaid on mõneski osas tallinna keelest parem. Steingrüberil oli mõneski asjas õigus, seda eriti keelesiseste argumentide esitamisel. Keelevalised asjaolud olid aga põhjaeestilisele kirjakeelele juba tunduvalt soodsamad (Laanekask 1988: 592–593).

Kaks- ja mitmekeelsus oli tegur, mis tugevasti mõjutas kirjakeele variantsust ja raskendas tulevasele ühisele kirjakeelele “põhja” otsinguid. Teatavasti kaasneb rahvuse kujunemisega infovahetuse intensiivistumine. Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) *Beiträges* kujunes eesti keele ja seega ka eesti kultuuri eluõiguse ja arenguvõime tõestamise kõrval keskseks ühise kirjakeeleni jõudmise võimaluste ja meetodite vaagimine,

mis puhuti võttis üsna ägeda vormi. Kahe kirjakeele püsimumist soodustas ju lisaks iidsetele murdeerinevustele see, et Eesti ala kuulus kolme vaimuliku valitsuse – Eestimaa, Liivimaa ja Saaremaa konsistooriumi alla. Ka rüütelkondi oli kolm, kubermange aga kaks. Liivimaa ülemkonsistoorium (kindralkonsistoorium), kelle kohuste hulka kuulus maakeelse vaimuliku kirjanduse soetamine, nurises kahekordsete trükikulude ja topeltvaeva üle. Teosed ei levinud soovitud nobedusega, sest liivimaalaste tallinnakeelsetele trükistele pakkus tugevat konkurentsi Eestimaa vaimulikkonna raamatutoodang. Tartukeelsete trükiste turg oli jälle liiga kitsas, piirdudes tollal ainult 17 Kagu-Eesti ja mõne Tartu- ning Viljandimaa kihelkonnaga Eesti 124st kihelkonnast. See tingis 1811. aasta katse administratiivselt kehtestada raamatukeelena üksainus murre. Ajend kirjakeelte ühendamiseks oli eeskätt majanduslik, suurimat takistust nähti Eesti ala administratiivses killustatuses (Laanekask 1984: 679-685).

XIX sajandi alguseks oli tartu keel tallinna keele suhtes teataval määral täiendaval, mitte enam võrdsel positsioonil. Piibli terviktolge oli olemas üksnes tallinna keeles, ja see tõik “sai väga mõjuvaks abinõuks Eesti rahva ühtlustamisele, mis rahvuslase elu ärkamise tähtsaks eeltingimuseks oli” (Prants 1915: 245). Tartukeelsele alale määratud kalendrid ilmusid sageli kas tervenisti või osaliselt tallinna keeles. Seejuures on tähendusriikas, et kirjasõna levikutingimused olid paremad just Liivimaal, Eesti ala haritumas ja jõukamas osas (Laanekask 1983: 193). Eri murretel baseeruvad kirjakeeled arenesid kuni rahvuse kujunemiseni ja rahvuskeele tekkimiseni paralleelselt, kuid kaaluvamat osa kirjanduses ja kultuurielus hakkas etendama põhjaeesti oma kui laiemal maaalal tarvitata. Arnold Kask sedastab: “Seoses eesti rahvuse kujunemisega ja ühise rahvusliku kirjakeele tekkimisega tõrjuti lõunaeesti kirjakeel täiesti kõrvale, kuigi seda kaitsesid tagurlikud pastorid.” (Kask 1958: 21.)

14.06.1811 Tartus toimunud Tartu-Võru pastorite konvendil olid arutusel ühise kirjakeele probleemid seoses Liivimaa ülemkonsistooriumi soovitusel (8.02.1811) trükkida edaspidi vaimulikkude kirjandust üksnes ühtses kirjakeeles. Mõtte algatajaks oli kindral-superintendent Karl Gottlob Sonntag (1765–1827), kes soovis vältida kirikliku kirjanduse ilmutumist eraldi lõuna- ja põhjaeesti

keeles (Siimo 1983: 371). Sinod pidas ühist kirjakeelt küll väga soovitavaks, kuid selle kohest kehtestamist ei peetud võimalikuks, sest see tähendaks vältimatuid kokkupõrkeid Eestimaa konsis-tooriumiga. Soovitati järkjärgulist üleminekut, muu hulgas tehti ettepanek lisada tartumurdelisele katekismusele tallinnakeelsed seletused ja kasutada jutlustes tallinnakeelseid piiblitcitaate (Siimo 1983: 372; Laanekask 1984: 685).

1816 oli Venemaa Piibliseltsi Tartu osakonna komitee otsustanud WT uue trüki anda välja stereotüüptrükina. See menetlus võimaldaks edaspidi üllitada suhteliselt odavaid muudatusteta kordustrukke. Briti ja Välismaa Piibliselts annetas 7166 rubla stereotüüpplaatide valmistamiseks. Algul kavatses piibliselts kasutada stereotüüptrüki alusena 1815. aasta väljaannet, parandades selles üksnes ilmsed trükivead. Kuid 12.11.1818 andis Liivimaa ülemkonsis-toorium praost Friedrich Gottlieb Moritzale (1769–1833) korralduse revideerida *Wastse Testamendi* tõlget ka sisuliselt: parandada Piibli mõttega vastuolus olevad, sisult segased ja sündsusevastased väljendused. Revi-deerimine tehti ülesandeks Võru õpetajale Heinrich Wilhelm Bornwasserile (1782–1861), Vastseliina õpetajale Carl Gottfried Gustav Masingule (1789–1859) ja Räpina õpetajale Johann Friedrich Hellerile (1786–1849). Nende parandusettepanekud pidi viseerima Moritz, kes lõpliku otsustusõiguse jättis “kõrgele ameti-asutusele” st Liivimaa ülemkonsis-tooriumile.

Liivimaa ülemkonsis-tooriumi eesti keele eksperdiksi oli aga Otto Wilhelm Masing (1763–1832), kes just 1818. aastal oli saanud assessoriks. O. W. Masing oli tuntud tollaegse eesti kirjakeele käremeelse kriitikuna. Antud seoses sai määravaks, et ta oli põhjaeestilise ühiskirjakeele tuline pooldaja ja et samal ajal käisid läbirääkimised ka kogu Piibli stereotüüptrükkimiseks. Rosen-plänter kui Venemaa Piibliseltsi Pärnu-Viljandi osakonna kaua-aegne sekretär tegi mainitud osakonna komiteele pikemalt moti-veeritud ettepaneku taotleda Piiblis Masingu ortograafiliste uuen-duste kasutamist (st õ-tähe, rõhumärkide, *jota subscriptumi* ja *treema* sissetoomist), mida komitee ka toetas. 2.08.1818 saadeti see edasi Venemaa Piibliseltsi komiteele. BFBSi esindaja Peterburis John Paterson (1776–1855) vastas 13.08.1818, et ettepanek on saadetud otsustamiseks Tallinna. Eestimaa kubermangu pastorid

suhtusid uuendusse nähtavasti eitavalt. Piibel trükiti senises ortograafias, isegi õ-täht ei pääsenud sisse. 1823 taotles piibliseltsi Pärnu-Viljandi osakond *Uue Testamendi* avaldamist Masingu ortograafias ja Masingu poolt keeleliselt korrigeerituna, kuid jällegi tulemuseta (Anvelt 1979: 209).

Kurb küll, aga piiblitõlke ajaloos Eestis aina korduv, et nurjamised ja blokeerimised õnnestuvad kõigil aegadel paremini kui oma uuenduste teostamine. *Ehstnische Originalblätter für Deutsche I* (Dorpat 1816) käsikirjas kritiseeris O. W. Masing nii teravalt WT uue väljaande tegemist, et tsensor Georg Philipp August von Roth (1783–1817, J. Ph. v. Rothi poeg) selle osa välja jättis (Anvelt jt 1995: 152,164). 12.03.1819 saatis Masing ülemkonsistooriumile *Wastse Testamendi* kohta oma arvamuse, mida ta kirjutas mõttekaaslastele Rosenplänterile iseloomustas kui “letaalset pistodatorget tartu keele kaitsjate südamesse” Oma arvamuse mõju suurendamiseks soovitas ta Rosenplänteril see *Beiträge*’s avaldamiseks ülemkonsistooriumilt välja nõutada. Kindralsuperintendent Sonntag, kes pidas Masingu sõnastust liiga teravaks, keeldus Masingu seisukohavõtu tiražeerimisest; selle tekst ei olegi meieni jõudnud. Kaudseist allikaist teame siiski, et Masing leidis: *Wastse Testamendi* tõlge ei vääri paljude keelevigade tõttu stereotüüptrükina väljaandmist, Kagu-Eesti kirikutes võetagu tarvitusele tallinnakeelne *Uus Testament*, mis on keelelt korralikum.

O. W. Masingu kriitika toimetel korraldas ülemkonsistoorium ringküsitluse, et vaimulike kaudu välja selgitada, kuidas suhtusid Lõuna-Eesti kogudused tallinnakeelsesse *Uude Testamenti*. Kõik küsitletud soovisid jääda omamurdelise *Wastse Testamendi* juurde. 20.09.1819 otsustas ülemkonsistoorium *Wastse Testamendi* uusväljaande kasuks, nõudis aga teksti keelelist parandamist tallinnakeelset eeskujuks võttes. Järgnes positsioonisõda, mille käigus Masing lootis korda saada “*Wastse Testamendi* keele amalgaamimise tallinna ehk kirjakeelega” Seejuures ei lakanud ta põhjamaast revideerijate nõrka eesti keele oskust ega tartu keele halbust.

Kirjakeele ajaloos on pühakirja autoriteetne tekst mõnelgi korral käibinud ainsa või vähemalt täiendava norminguna, mis olenevalt kirjakeele situatsioonist kas edendab või halvab

kirjakeele tegusust. Suuresti O.W. Masingu vastutöötamise mõjul otsustas Venemaa Piibliseltsi Tartu osakond 10.09.1820 loobuda *Wastse Testamendi* revideerimisest ja publitseerida muutmatusel kujul 1815. aasta tekst. Heli Laanekask arvab, et *Wastse Testamendi* keele konserveerimine ei olnud tartu keele eluvõime seisukohalt kuigi soodne (Laanekask 1989: 12-13). Nagunii ei langenud tartu kirjakeel kokku ühegi kihelkonna elava keelekasutusega. Viimast korda trükiti *Wastset Testamenti* 1905. a. Hilisemast ajast võib mainida Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetiste XIV köitena publitseeritud ilusas setu keeles raamatut *Mii' Issändä Jeesusõ Kristusõ PÜHÄ EVANGEELIUM Matteusõ, Markusõ, Luukasõ ja Johannõsõ kirotõt*. Seto kiilde ümbre pannu' Ernst Puusepp, keele poolõst õiõnduisi tennü' P. Voolaine, Tartoh 1926, 302 lk. – Näitena osundan Mt 11,25: "Tuulsamal aol kost Jeesus ja üteli: Ma' kitä Sinno, Esä, taiva ja maa Issänd, et sa' sedä tarko ja mõistlikka iist olõt är' käcknü' ja olõt sedä vähämbile teedä' annu'" Kuid see stiilne trükis ei esinda tartu kirjakeele traditsiooni.

Mida aeg edasi, seda enam taandus lõunaeesti keele kasutamine ilmalikus kirjanduses. 1870. aasta suvel tegi Liivimaa maanõunike kolleegium maakoolirevidendile Eduard von Oettingenile (1829–1919) ülesandeks koos parun Wrangelliga välja töötada ettepanekud selle kohta, kuidas rüütelkonna toetusega asutada seminariklassid eesti vallakooliõpetajate praktiliseks väljaõpetamiseks. See oli viimane heitlus tallinna ja tartu keele vahel, kus kõik rahvuslased pooldasid ühtainust seminari kui rahvuse konsolideerimiseks vajalikku. Näiteks Helme koolmeister, EKSi asutajaliige ja teisteski rahvuslikes üritustes osalenud Märt Jakobson väitis: "Igaüks mõistlik Wõro keele murde inimene tunneb selgeste Tallinna keele kirja ja saab kõnest aro. Pealegi on need kahe keele murde rahwas, kui priiinimesed ennast kaunis segi seganud" (Jakobson 1871: 1). Eesti Postimehe toimetaja Johann Woldemar Jannsen (1819–1890) küsis: "Kas selle weikese rahwa hulga, mis Liwimaal neljas maakonnas ja ühhe sare peal ellawad, weel kahhe kelemurdelised seminarid peawad ollema? Millal same sel wisil kirjakeelt ja õiget radda kirjutamises ja trükkimises?" (Jannsen 1871: 2.)

Tolleks ajaks oli põhjaeesti kirjakeele võit käegakatsutav. 1860. aastail oli lõunaeesti trükiste arv kahanenud viie protsendini eesti trükiste üldarvust ja see tendents jätkus (Kask 1970: 186). Väino Sirk võtab kokku: "Hoolimata sellest võitlesid Kagu-Eesti pastorid lõunaeesti kirjakeele säilitamise eest, ehkki see võitlus ei andnud enam mingisuguseid märkimisväärsed tulemusi, avaldades ainult pastorite vaimulikkude kirjatööde ilmumises. Kui päevakorraale tõusis vallakooliõpetajaid ettevalmistava õppeasutuse avamine Liivimaa Eesti osas, aktiveerisid lõunaeesti kirjakeele kaitsjad. Koos konservatiivsete haridustegelastega püüti takistada rahvuskeele tungimist Kagu-Eesti koolidesse, kasutati kirjakeele küsimust võitluses rahvusliku liikumise vastu. Baltisaksa haridustegelased ja pastorid kohtasid aga rahvuslikult meelestatud koolmeistrite vastupanu" (Sirk 1984: 738).

Võrumaalt Põlva kihelkonnast Himmastest pärit pastor Jakob Hurt (1839–1906) igatahes ütles 25.05.1865 Rõngu kirikus peetud piiblipüha kõnes: "Esieralist Tarto keeli tõlku wanast Tõstamendist es muretseta ja om meil meie ajani täüs piibli ennegi Tallinna murdel. Sest ei ole kahjo, enge om asi päälegi hää. Egal rahwal om ennegi üts kirjä keel, mis neid ütes rahwas ühendäp ja koost lagonemise eest hoiap. Nii olgu see ka meil. Egale murdele omme raamatit muretseda om ka wõimata. Meil olgu ja jäägu Tallinna murre, et ta muist murdist mitmit moodo täwwelisemb om, kirjä keeles ja piiblist opitagu tedä egan majan jo warra tundma. Selleperäst ärgu nurisegu ka keäki, et meil Tarto keeli Wana Tõstamenti ei ole" (Hurt 1870: 47).

Märt Jakobson kirjutas 1868 Tartus ilmunud *Eesti Postimehe* juhtkirjas laitvalt: "Agga pea kinni! ma kuulsin hilja aego, ühhe sealt külle kirriko õppetaja suust, et Wõrro praoskonna õppetajatel kindel nõu olla, omma rahwale nende murdel kirriko "Juttusse ramatut" walmistada, ja olla selle kokkoseadmist annud ühhe omma nurga rahwa karjuse holeks; agga se nüüd seadida tedda ommal kombel, üsna selle wanna ennemuistse kange Wõrro kele murde perra ümber, ja siis kõnneldi nõnda: tennü, ramatü, seggänü. Ka olla jo mõnnel sealt nurga õppetajal se nõu, "kui ennegi todda aigo saas," terwet Piibli ramatut Tarto murdesse ümber panna. "Agga sealap ta nüüd on! minno ja mitme mu

Eestlase arwates näitawad need mõllemad sured tööd ilmaaego ollewad" (Jakobson 1868: 42).

Tänapäeval kostab uuesti ka vastupidiseid seisukohti. "Praegu on Võru keeleteisend heteronoomne – suurem osa võrukeestest peab end eestlasteks. Võrukestel ja põhjaeestlastel on ühine ajalugu, kultuur ja riik, eesti kirjakeele murdesse suhtutakse kui standardisse. Kuid autonoomia ja heteronoomia on muutuvad. Võru keeleteisendil on hääbumise kõrval teoreetiline võimalus saavutada tulevikus semi-autonoomia" (Tender 1996: 650). Kolm aastat tagasi heitis akadeemik Erast Parmasto estofiilidele ette: "Miks meie piiblitõlkijad ja lõunaeesti keele sõbrad ometi kord kätte ei võta ja oma võimeid ei kasuta Vana Testamendi sellesse keelde ümberpanemiseks? Me ootame juba kolmsada seitse aastat!" (Parmasto 1993: 13). Ta jätab täpsustamata, kes on need *meie*, kes asjatult ootavad, praeguseks juba 310 aastat. Miks peab toda tõlget ikka veel muulastest *lõunaeesti keele sõprade* käest ootama ega ei tee lõunaeestlased seda ise endale?

Piiblitõlkimise tulevikuga on asjad Eestimaal aga nagunii kehuvõitu. "Eesti Piibliseltsile on juba mitu aastat pakutud võimalust saata üks piiblitõlkija end Hollandisse täiendama. Seni ei ole sobivat kandidaati leitud" (Prii 1996: 5).

Viidatud kirjandus

Aarma, Liivi 1993: Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – *Studia Baltica Stockholmiensia 11: Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, lk 393-421.

Annus, Endel 1990a: Eestikeelse Piibli väljaandmisest ja levitamist. – *Raamatuloolist*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, I, lk 12-45.

Annus, Endel 1990b: Eestikeelse Piibli bibliograafia. – *Raamatuloolist*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, I, lk 46-55.

Annus, E[ndel] 1995: Eestikeelne raamat 1851–1900. I, A–Q. Toimetanud E. Annus. – Tallinn.

- Anvelt, Leo 1979: O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. – Tallinn.
- Anvelt, Leo jt 1995: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1818. Koostanud Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa. – Tartu.
- Ariste, Paul 1981: Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. – Tallinn: Emakeele Seltsi toimetised, nr 14.
- B[ergmann], J[aan] 1898: Pühakiri uues kirjaviisis. – *Postimees*, 18. ja 20. juuli, lk 1 ja 1.
- H[furt], J[akob] 1870: Piiblipühä kõne, mis Kalendritegijä 25. mail ajastajal 1865 Rõngu kerikon pidi. *Tarto Kalender 1871 ajastaja pääle*. – Tartu, lk 36-48.
- J[akobson], M[ärt] 1868: Kelemurde ühhendussest. – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 7. veebruar, lk 41-43
- J[akobson], M[ärt] 1871: Mis olleks meil omma rahwa kolide polest weel sowida? – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 7. juuli, lk 1.
- [Jannsen, Johann Woldemar] 1871: Omalt maalt. Tartust. – *Eesti Postimees ehk Näddalaleht*, 13. november, lk 2.
- Kask, A[rnold] 1958: Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles. – Tallinn: Emakeele Seltsi toimetised, nr 2.
- Kask, A[rnold] 1970: Eesti kirjakeele ajaloost, I-II. – Tartu.
- Laanekask, Heli 1982: O.W.Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 122-133.
- Laanekask, Heli 1983: Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas "Beiträge" – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 191-201.
- Laanekask, Heli 1984: Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 679-685.
- Laanekask, Heli 1988: Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 585–593.
- Laanekask, Heli 1989: Vastse Testamendi ühe uusväljaande lugu. – 250 aastat eestikeelset Piiblit: 2. kirjakeele ajaloo päev. Tartu, lk 12-13.
- Masing, Uku 1975: Terminoloogia kujundamisest 17 sajandil. – Tallinn: Emakeele Seltsi aastaraamat XIX-XX, lk 151-168.
- Parmasto, Erast 1993: Looduse lootusrikkusest. – *Sirp*, 9. juuli. lk 13

- Paul, Toomas* 1996: *Wastse Testamendi korduütrükkidest*. – *Raamatukogu*, nr 3, lk 20-22.
- Peebo, Jaak* 1989: Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõnavarast. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 720-726.
- Prants, H[einrich]* 1915: Piibel Eesti keeles. – *Eesti Kirjandus*, nr 9, lk 241-246; nr 10, lk 273-287; nr 11, lk 321-342.
- Prii, Jaanis* 1996: Eestis napib Piibli tõlkijaid. – *Eesti Kirik*, 27.märts. lk 5.
- Pöld, Harald* 1932: Eesti piibli parandustööd. II. – *Eesti Kirik*, 5. mai, nr 19, lk 150-152.
- Reiman, V[illem]* 1889: Eesti Piibli ümberpanemise lugu. – Tartu.
- Salo, Vello* 1995: Haruldane trükkis Tartus tagasi. Tee Tartust Regensburgi kaudu Tartusse võttis 162 aastat. – *Eesti Kirik*, 25. jaanuar, lk 4.
- Salu, Herbert* 1965: Tuul üle mere ja muid lühiaurimusi eesti kirjandusest. – Stockholm: Kirjastus Vaba Eesti.
- Siimo, Epp* 1983: Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7 ja 8, lk 369-374, 441-446.
- Sildre, Urve* 1995: Vanematest eestikeelsetest Piiblitest Rahvusraamatukogus. – *Raamatukogu*, nr 2, lk 9-10.
- Sirk, Väino* 1984: Üks episood võitluses ühise kirjakeele eest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 736-738.
- Tender, Tõnu* 1996: Võru keelepruuk: keel või murre? – *Akadeemia*, nr 4, lk 643-651.
- Wieselgren, Greta* 1964: Johann Fischer – Livlands nye apostel. – *Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet*. (Volym XVII. Ny följd 8). Lund: Skånska Centraltryckeriet, lk 26-58.
- Westling, Gustav Oskar Friedrich* 1893: Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments 1715. – *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland*. 49. Band (Neue Folge, 26. Band). Riga: L. Hoerschelmann, lk 433-537.

KINDRALSUPERINTENDENT JOHANN FISCHER – PIIBLI VÄLJAANDMISE ORGANISAATOR LIIVIMAAL

LIIVI AARMA

XVII sajandi viimasest veerandist on Eesti ajaloos teada eriti palju tähelepanuväärset ja kultuuriloolist: piiblitõlkimise protsessi kõrval nägid trükivalgust uued eestikeelsed kooli- ja kirikuraamatud – võrreldes varasemaga saab rääkida lausa plahvatuslikust väljaandmisest; uue koolisüsteemi väljaarendamine; lätlaste ja eestlaste lugemisoskuse märgatav tõus. Senistes käsitlustes on nende suundumuste eest seisvaks isikuks peetud Rootsi kuningat Karl XI-t. See vaatenurk tekitas ikkagi küsimuse, miks pidi Rootsi kuningas hea seisma ainult Liivimaa kultuurilise ja sotsiaalse arengu eest, sest samasuunalist tõusu ei olnud ei Soomes ega Rootsis – meenutagem Bengt Gottfried Forseliuse seisukohta kooliolude ja kirjaoskuse arengu kohta Rootsile kuulunud Soomes 1680. aastate teisel poolel.

Kasutades Rootsi Riigiarhiivi (RRA) allikaid eestikeelse varasema kirjasõna kohta kasvas veendumus, et tegelikult seisis kõikide muutuste ja üldise arengu taga superintendent Johann Fischer – Liivimaa kiriku vaimulik juht aastast 1673, kelle tegevus oli suunatud kogu elanikkonna, sealhulgas ka maarahva toomisele vaimuliku kirjakultuuri juurde. Tema tegevus pani aluse siinsete rahvaste kirjaoskuse märgatavale tõusule ning talurahva suhteliselt heale lugemisoskusele XVIII–XIX sajandi Liivimaal. Johann Fischer rajas uue, terviklikuma koolisüsteemi, milles oli tähtis koht talurahvakoolidel. Lugemisoskuse levimise ja lugemisõpetuse toetuseks asus ta energiliselt rahvakeelsete raamatute kirjastamise ja trükkimise etteotsa. Mainitud ettevõtmises tegutses ta uue aja inimesena loominguliselt ja vabakapitalistlikult, arvestades nii materiaalseid kui ka vaimseid aspekte – ja tulu oli mõlemapoolne.

Johann Fischeri tegevust uurides tuli tõdeda, et Liivimaa ülemkonsistooriumi materjalide hulgas Rootsi Riigiarhiivis leidub piisavalt arhiiviainest, millele pole tähelepanu pööratud, ja nii võime taas kinnitada: iga uurija peab jõudma *ad fontes*. Kasutades ajalooallikaid ühest kindlast teemast lähtudes jääb paratamatult

tähelepanuta antud teema jaoks ebaoluline, mis aga mõne teise uurimustöö kontekstis on vägagi kõnekas. Järgnevalt peatutakse kolmel, siinkirjutaja arvates lausa avastuslikul arhiivileiul.

Esimeseks suuremaks teemakohaseks leiuks Rootsi Riigiarhiivis pean tõsiasi tuvastamist, et Johann Fischer suutis leida Rootsi riigi tuludest oma tegevuse toetuseks teatud kindla kuluallika ehk, tanapäevases kõnepruugis öeldes, finantseerimise allika. Nimelt sai ta 1675. aastast õiguse kasutada rahvahariduse ja vaimuliku kultuuri arendamiseks teatud osa nn vaesterahast, mis eraldati Riia meretollist (litsendist) laekuvatest summadest (RRA, Livonica II: 143; Aarma 1992). Sellele polnud uurijad tähelepanu pööranud ning nii tõdes professor Helmut Piirimäe 1984. aastal Forseliuse seminari 300. aastapäeval, et kroonumagasiini arvetest ei selgu otseselt seminarile eraldatud summad (Piirimäe 1984: 725-731). Nüüdseks on tõestatud, et Forseliuse seminarile pani tegelikult aluse ühelt poolt just vaesteraha – finantsallikana – ning teiselt poolt Johann Fischer kui ettevõtmise vaimne juht (Aarma 1994: 313-314). Nii on vaesteraha kohta teada, et 1685. aastal oli Fischeril kasutada 1206 riigitaalrit. 1686. aastal eraldati Tartu talupoegade koolile 262 kappa leiba ja 6 kappa vilja (rootsiaegne mahumõõt – ühes tündris 32 kappa) 107,4 riigitaalri väärtuses, ja 1689. aasta mais 19 kappa vilja 19 riigitaalri eest, mis arveldati väljaspool Tartu kroonumagasiini Riia kaudu (EAA, f 278, n 1, s XXII-53, l 52p, 53; LRA (= Läti Riigiarhiiv), f 4038, n 2, s 732, l 76–86).

Vaesteraha kulutamise kohta on Fischer pidanud kahel korral aru andma. Mõlemast aruandmisest on ka arhiiviallikad olemas. 1683. aastaks (seega siis 8 aasta jooksul) oli Johann Fischerile laekunud vaesterahast 2856 riigitaalrit *in specie* (Aarma 1994: 314). Raha oli kindralsuperintendent kasutanud koolide, sealhulgas ka vaestekoolide arendamiseks, tegemata raha jagamisel vahet, mis rahvusesse ühe või teise kooli õpilased kuulusid. Samast ajast on arhiivimaterjalide hulgas säilinud kaebus selle raha kulutamise kohta ning ka kindralsuperintendendi palve temale usaldatud vaesteraha summat mitte vähendada, sest selle raha toetusel käis aastas koolis keskmiselt 100 õpilast: nii rootslasi, soomlasi, sakslasi kui ka maarahva lapsi – *undeutsche*. Muuhulgas olgu öeldud, et õpilastele muretseti ka raamatuid. Samas

tõdeb Fischer, et vaesteraha oli aastatega tõusnud 1200-1300 riigitaalrile *in specie*, ning ühes oma kirjas palub Fischer temale suunatavat osa mitte vähendada, sest seoses koolide arvu suurenemisega Liivimaal oli superintendent huvitatud talurahvakoolidele ka heade koolmeistrite juurde saamisest, teisisõnu – ta oli huvitatud nende koolitamisest ning nende ülalpidamisest. Sama aasta lõpust alustab Johann Ernst Glück koolmeistrite koolitamist Alüksnes.

Kindralsuperintendent Fischerile laekunud vaesteraha summa ajavahemikus 1683–1690 oli 4701 alberttaalrit, mille kulutamise kohta on samuti üsna põhjalik kuluaruanne, kusjuures koolmeistrite ülalpidamise juures on ära näidatud ka kulutused raamatutele: 217 riigitaalrit kulus 4218 aabitsa ja 407 riigitaalrit 2416 katekismuse muretsemiseks (LRA, f 4038, n 2, s 732, l 85).

Mis aga piibliraamatute trükkimisse puutub, siis on teada, et ka selleks sai Fischer sihtotstarbelised rahaeraldised: 6000 riigitaalrit pidi laekuma litsendist ja reduktsioonist saadavatest tuludest ning 1500 riigitaalrit major Mengdeni trahvisummast. Siinkohal pean oluliseks nimetada teist tähtsat arhiivileidu: nimelt said mõlemad konsistooriumid – Liivimaa oma Riias ja Eestimaa oma Tallinnas – 1682. aasta augustis kuningalt loa ja toetuse põhjaeestikeelse Piibli väljaandmiseks. Kuninga vastav reskript Fischerile on dateeritud 1682. aasta 1. augustiga, milles kuningas usaldab kindralsuperintendentile Piibli tõlkimise ja trükkimise kolmes Liivimaal kasutatavas keeles – läti, tartu ja tallinna keeles. 28. augustil 1682 anti Eestimaa konsistooriumile luba ja rahaline toetus 800 riigitaalrit 1000 eksemplari eestikeelse Piibli väljaandmiseks (Aarma 1993: 402-403). Raha eraldamispalves väitis Eestimaa piiskop dr Jacob Helwig, et Tallinnas on juba eestikeelne piiblitõlge käsikirjas täielikult olemas. 1682. aasta lõpul väitis sedasama Johann Fischer lätikeelse tõlke kohta, ning eestikeelse tõlke arvas ta täielikult valmis saavat 1683. aasta kevadtalvel. (Fischer räägib lõunaeestikeelsest tõlkest, Helwig aga põhjaeestikeelsest.) Nagu ajaloost teada, kulus Tallinnale eraldatud summa toomkiriku taastamiseks 1684. aasta suur tulekahju järel. Tõlke seisu kohta märgiti 1685. aasta kevadel, et Tallinna käsikiri on väga ebahütlane, maakeel on sõnadest ja väljenditest nii vaene, et tõlkijatel tuleb palju uut ise luua ja teistest keeltest laenata ning

nii ei saa käsikirja trükkiandmisega kiirustada (Aarma 1995a: 35-37).

1675. aastal asutas kindralsuperintendent Fischer Riiga oma trükikoja, ning pole kahtlust, et tal oli kohe algusest peale kavatsus anda Liivimaal kõneldavates keeltes välja nii Piiblit kui ka muud vaimulikku kirjandust. Võib öelda, et selles ettevõtmises sai Fischer toetuda oma senisele rahvahariduslikule tegevusele, mis oli loonud tugeva keelelise aluse pastorite tõlketööks. Kindralsuperintendent Fischeri meeskonnas kaasa löönud pastorite-tõlkijate tegevus küündis omaaegse keeleteaduse kõrgustesse. Torkab silma sellest ajast pärinev lingvistiline mõiste: *keel, mis kuulub inimese juurde genuiinselt* – näiteks genuiinne eesti keel. See on ju täpselt vastupidine seisukoht Põhja-Eesti pastorite arvamusele, kes väitsid, et eestlaste keelehääldus on lohakas, et eestlastele tuleb kultuurset emakeelt alles õpetada. Taolisi taotlusi nimetasid Liivimaa keeleandelised pastorid lihtsalt germanismide sissetoomiseks eesti keelde. Vastupidi Põhja-Eesti pastoritele oli Liivimaa tõlkijate probleemiks, kuidas ise vallata genuiinset eesti keelt heal tasemel. Nende otsingute tulemusi on Adrian Verginius ka tutvustanud lõunaeestikeelse käsiraamatu saksakeelses eessõnas, mille tekst ei ole küll Eestis säilinud, kuid mis on Soome kolleegide poolt publitseeritud (Ikola 1983: 134-142). Kogu tolleaegset eestikeelset luterlikku kirjasõna pidas Verginius halvatasemeliseks, ning seetõttu ta ei imesta, et luterlus oli maarahvas seas nii vähe juurdunud. Genuiinne keele omandamise heaks eeskujuks pidas Verginius jesuiitide keeleõppimise meetodeid, sest nende raamatutes, eriti 1622. aastal Branievos (Braunsbergis) trükitud katekismuses oli tema arvates nii puhas ja õige eesti keel, et ka üks sündinud eestlane, kellel eesti keele elegants ja ütlemisviis, *Mund-Art*, sünnipärane on, ei oskaks paremini ega ilusamini kõnelda. Verginius kirjutab, et jesuiidid võtsid talurahva hulgast poisse oma kloostritesse õppima ning saatsid osa noormehi isegi ülikoolidesse, kes siis seejärel töötasid preestritena, paavstliku õpetuse edasiandjatena. Noormehed pidid ise koostama kirjalikke tekste ja neid mitmetesse keeltesse tõlkima. Samal meetodil õppisid ka preestrid ise nendelt kohaliku keele nii õigesti ära kui ei keegi teine. Ka maarahvast olevat nad sel viisil õpetanud ja üks

vana eesti talumees Tartu lähedalt olla munkadelt ladina keelegi ära õppinud (Aarma 1995b).

Eelneva taustal on mõistetav ka algteksti probleem Piibli tõlkimisel. Johann Fischer toetas kreekakeelsel, s.o genuiinsel tekstil põhinevat tõlget, sest üks Lutheri kasutas seda. Ja kui tuli põhjaeestikeelse piiblitõlke ümber heleda leegina põles, olid kaebajateks ikkagi allajääjad Eestimaa konsistooriumist, kes kirjutasid, et Fischer on ilma loata trükkunud põhjaeestikeelse versiooni, mis ei põhine Lutheri tekstil (Aarma 1995a: 35-38; Aarma 1993: 421). Seega ei ole õige seisukoht, et liivimaalaste kaebus tuli neile bumerangina tagasi.

Esimese tähelepanuväärse käsitluse eesti- ja lätikeelse Piibli trükkimise ja sellega kaasnenud tüli kohta kirjutas Liivimaa superintendent Karl Gottlob Sonntag 1817. aastal, kes kasutas ajalooallikana Johann Fischeri sekretäri ja laekuri Emmanuel Regeri arveraamatut (Sonntag 1817: 10, 24). Oma kolmandaks avastuseks peangi Emmanuel Regeri arveraamatu kui Fischeri tegevust kajastava arhiiviallika taasavastamist, sest pärast Sonntagi ei ole ükski uurija seda arveraamatut Eesti ajaloo allikana kasutanud (Aarma 1995a: 36). Läti Riigiarhiivi vastavale toimikule on viidanud küll Lembit Andresen, kuid temale pole see olnud teada kui Regeri arveraamat, vaid kui Riia majandusvalitsuse materjal (Andresen 1983: 497). Regeri arveraamatut pole L. Andresen kasutanud kui ajalooallikat, mis annab otsest teavet Forseliuse seminari kohta ning küllap seetõttu on autor olnud järjekindel oma väidetes, nagu oleks seminar saanud teoks Forseliuse algatusel ning ainuüksi tema finantseerimisel (vt Andresen 1991: 14, 17-21).

Piiblitüli käigus revideeriti põhjalikult Johann Fischerile eraldatud summade kulutusi. Regeri arveraamat on märkimisväärne allikas ka tõlkimis- ja kirjastamistöode finantsilise külje käsitlemisel. Nii on Wastse Testamendi trükiloos siiani selgusetu tiraaž, mille kohta on esitatud erinevaid arve. Greta Wieselgren väidab, et kuningliku revisjoni järgi oli Wastse Testamendi tiraažiks 800 eksemplari, kuid tal ei ole viidata mingile konkreetsele arhiiviallikale, vaid säilinud eksemplaride küllalt suurele arvule (Wieselgren 1964: 47). Fischeri aruannete järgi oli trükkimiseks arvestatud 93 riisi paberit, sellest 62 riisi kulus Wastse

Testamendi 500 eksemplari tarbeks. Märgitud on ka paberi toomise koht – Amsterdam. Lätikeelse täispiibli trükkimiseks oli kavandatud 1437 riisi paberit (LRA, f 4038, n 2, s 732, l 65-68).

Piiblitrüki kulutuste aruandes on märgitud, et 150 riigitaalri eest on muretsatud 6 tsentnerit trükigraafilisi vahendeid ja faktuurkirjatüüpe (tolliaruanded kirjeldavad veetavat kaupa üldsõnaliselt, kaal on aga üsna täpselt kirjas). Kõike seda ei kulutatud ainult ja otseselt Piiblite trükiks, vaid ka aabitsate, katekismuste ning mitmesuguste vaimuliku sisuga raamatute trükkimiseks. Kulusummad instrumentidele ja sellistele trükivahenditele nagu vasegravüürid ja puulõiked moodustasid ühtekokku 50 riigitaalrit. Samast summast on trükkalile makstud 600 riigitaalrit mitut laadi trükiste eest, nagu näiteks linna ja valitsuse teadaanded, statuudid jm. Piibli trükkimise eest maksti 1440 3/4 riigitaalrit, kuid kahjuks ei selgu, kas see kõik oli trükkali tulu või maksis ta sellest mingi osa ka tõlkijatele. Fischeri enda kätte laekus kaheksa aasta jooksul sellest rahast 2700 riigitaalrit, millest 2450 taalrit oli seotud piiblitrüki ettevalmistamisega.

Tõlke autoritele ja mitmesugustele ettevõtmistele kulunud summad tulid Fischeri kätte laekunud rahast. Nii näiteks maksti 1682. aastal Riia vaestekooli õpetajale Johann Vogelile nendest summadest selle eest, et ta oli 38 nädala jooksul andnud peavarju Kuramaalt pärit tollasele studiosusele Christian Bartholomeus Wittele, kes töötas lätikeelse tõlke kallal, ning samast allikast tasuti Vogelile ka 1683. aasta detsembris, et ta oli 72 nädala jooksul andnud peavarju Adrian Verginiusele. Samadest summadest kanti ka läti- ning eestikeelse piiblitõlke redigeerimisega seotud kulud. Toimused ju sel perioodil mitmed konverentsid tõlke parandamiseks: Liepas 27 VIII – 25. IX 1686 ja Pilstveres 12. I – 18. II 1687 Liepa konverentsi järel peeti kuni 4. oktoobrini 1686 nn väike konverents, mille kulud – 7,5 riigitaalrit – on samuti välja toodud (*ib* l 9–11p).

Viidatud kirjandus

Aarma, Liivi 1992: Generalsuperintendent Johann Fischer und das Schulwesen in Est- und Livland im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts. Manuskript. Tallinn.

Aarma, Liivi 1993: Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica. Bd. 11. Stockholm, lk 393-421.

Aarma, Liivi 1994: Villem Reimani kui Forseliuse uurija tähtsusest Eesti kultuuri ajaloos. Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Ühiskonnateadused, nr 3, lk 303-319.

Aarma, Liivi 1995a: Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, nr 4. Tallinn, lk 8-66.

Aarma, Liivi 1995b: Die Lesetradition in Estland in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. (Der Vortrag ist in der europäischen Konferenz des Lesens in Budapest erhalten worden. Ettekanne on peetud lugemistraditsioone käsitleval konverentsil Budapestis.)

Andresen, Lembit 1983: Episoode eesti kooliraamatu varasemast ajaloost. *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 489-502.

Andresen, Lembit 1991: Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn.

Ikola, Osmo 1983: Vanhien etelaviron käsikirjan esipuhe. *Sananjalka*, nr 2. Turku, lk 134-142.

Piirimäe, Helmut 1984: Kes asutas Forsehuse seminari? *Keel ja Kirjandus*, nr 12.

Sonntag, Karl Gottlob 1817: Versuch einer Geschichte der lettischen und ehstnischen Bibel-Übersetzungen. Riga, lk 10, 24.

Wieselgren, Greta 1964: Johann Fischer – Livlands nye apostel. – *Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet*. (Volym XVII. Ny följd 8). Lund: Skånska Centraltryckeriet, lk 26-58.

PÄRISORJUSE KAOTAMINE JA TALURAHVAKOOLIDE ASUTAMINE ROOTSI AJAL

ALEKSANDER LOIT

Pealkirjas on sõnastatud kaks olulist Eesti ajaloo sündmust Rootsi aja lõpul, 1680. ja 1690. aastail. Pärisorjuse kaotamine rootsiaegses kontekstis on meie ajalookirjanduses ühelt poolt vähe tuntud, teisalt aga ka vaidlustatud. Seevastu talurahvakoolide asutamist on põhjalikumalt käsitletud ja selle kohta leidub teadustöid hulgaliselt. Käesolev lühiettekanne püüab veidi jälgida nende kahe sündmuse omavahelist seostatust, otsides vastust küsimusele, kas ja mil määral on pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine omavahel seotud – küsimus, millega ei ole meie ajaloo- ja kultuurilooalases kirjanduses seni eriti tegeldud.

Esiteks pärisorjuse kaotamisest Rootsi ajal. Rootsi valitsusaja kohta Eestis esineb mitu erinevat üldhinnangut. Talupoegade pärisorjusest vabastamise küsimuses, sel määral kui seda üldse mainitakse, valitseb seisukoht, mis kokkuvõtvalt koosneb kolmest väitest:

1. kuningas Karl XI-l oli kavatsus vabastada reduktsiooni käigus eesti ja läti talupojad pärisorjusest;
2. ta loobus sellest kavatsusest baltisaksa aadli vastuseisu tõttu;
3. talupoegade õiguslikus seisundis ei toimunud tegelikult mingit muutust ja ka muus osas jäi kõik vanaviisi.

Kõik kolm väidet on väärad.

Et Karl XI tõesti otsustas – ja mitte ainult et kavatses – vabastada talupojad pärisorjusest, ja et ta selle otsuse ka tõesti ellu viis – ja ei taganenud oma otsusest –, on dokumentaalselt tõestatav. Põhimõttelised otsused leiame kuninga kirjadest, kusjuures 1681. aasta kirjavahetus puudutab pärisorjuse kaotamist Liivimaal ja 1687. aasta kirjavahetus käib Eestimaa kohta. Kirjavahetustest ilmneb, et kuningas ei muutnud oma otsust, vaatamata mõningate lähemate nõuandjate ja ametiasutuste hoiatavatele vastuväidetele ning baltisaksa mõisnike hirmu- ja õudusjuttudele sellest, mis kõik juhtub, kui talupojad vabaks lasta.

Redutseeritud riigimõisates talupojad vabastati, aga reduktsioonist puutumata aadlimõisates mitte. Kuid – pärast reduktsiooni oli 5/6 kogu Liivimaa maavaldusest ja üle poole Eestimaal riigimõisate all.

Karl XI põhimõttelisele otsusele pärisorjuse kaotamise kohta järgnesid täpsustavad määrused, mis on koondatud Eesti- ja Liivimaa majandusasehaldurite 1691. aasta instruksioonidesse ja 1696. aasta ökonoomiareglementi. Need normatiivaktid reguleerisid esmajoones talupoegade ja mõisarentnike omavahelisi suhteid, sest redutseeritud mõisad renditi – väheste eranditega – mõisate endistele omanikele.

Et kummutada kolmandat väidet – et mingit olulist muutust talupoegade elukorralduses tegelikult ei toimunud –, oleks vaja ulatuslikke eriuurimusi mitmel alal, aga juba nüüd on võimalik välja tuua muudatused, mis kaasnesid reduktsiooniga ja talupoegade vabastamisega pärisorjusest.

Need määrused, mis olid sätestatud ökonoomiareglemendis ja majandusasehaldurite instruksioonides, moodustasid iseenesest terve reformiprogrammi. See tühistas kõik pärisorjust kui õiguslik-sotsiaalset süsteemi konstitueerivad elemendid, nimelt:

- talupoegade vaba liikumine jäi küll endiselt kitsendatuks, aga mitmed muud määrused nõrgestasid kitsendusi, ja mis peaasi – sunnismaisus kui legaalne institutsioon ei leidnud enam tunnustust;
- kaotati keeld valida vabalt ametit või elukutset;
- keelati talupoegade müümine maast lahus;
- tühistati mõisahärrade politseivõim ja kohtupidamisõigus talupoegade üle, jäi ainult mõõdukas kodukariõigus;
- kaudselt tunnistati talupoegade õigust omada vallasvara;
- talupojad said õiguse esitada mõisahärrade vastu kaebusi ja anda neid kohtulikule vastutusele;
- kui kadus talupoegade sõltuvus mõisahärrast, kaotasid kehivuse ka mitut laadi mõisnike feodaalsed privileegid oma talupoegade üle;
- talupoegade koormised normeeriti ja rentnikel oli rangelt keelatud nõuda üle normi;
- talupoegade varasemat üldist relvakandmiskeeldu ei kinnitatud, sellest järeldub, et neid peeti nüüd vabadeks, sest ainult vabad mehed võisid kanda relvi.

Nagu eeltoodust näha, toimusid kõik muutused ühes suunas – suurema vabaduse poole. Kõige olulisem siinjuures oli see, et kõik need erinevad üksikmäärused kokku konstitueerisid uued ühiskondlikud suhted talupoegade ja mõisahärrade-rentnike vahel: liikumine toimus feodaalsest pärisorjushikust sõltuvusest vabadeks kroonutalupoegadeks. Seda ajaloolist protsessi tahtis Karl XI teadvustada ka talupoegadele, kui ta oma eeskirjas redutseeritud mõisate riigile ülevõtmise korra kohta sätestas, et talupojad tuli kutsuda mõisa, kus siis riigiametnik pidi neile eesti keeles teatama, et nad ei ole enam mõisnike pärisorjad, vaid kuninga alamad.

Käesoleva teema seisukohast on tähtis veel üks valdkond, nimelt: talupoegade osalemine avalikus elus. Pärisoristel eesti talupoegadel – nagu pärisorjadel mujalgi – oli see osalemine minimaalne ja piirdus peamiselt üksikute ülesannetega kohaliku koguduse elus. On ilmne, et pärast reduktsiooni ja talupoegade vabastamist pärisorjusest toimus siin oluline muutus suurema aktiivsuse suunas, mille kohta ka mõned näited.

Kohalikus kohtupidamises hakkasid talupojad jälle mingit rolli mängima, eriti ümberkorraldatud mõisakohtute juures. Need kohtud pidid koosnema erapooletute talupoegade seast valitud õiguseleidjaist (*Rechtsfinder*).

Samuti hakkasid talupojad täitma teatud riigiamministratiivseid tööülesandeid. Redutseeritud mõisate majandusliku potentsiaali kindlaksmääramisel, mis oli aluseks rendisummade arvestamisel, kasutati vajalike andmete saamiseks ja kontrollimiseks just usaldusväärseid talupoegi, kusjuures talupoegade käest saadud andmeid peeti üldiselt tõepärasemateks kui neid, mida andsid mõisahärrad või mõisavalitsejad.

Tundub, et pärast pärisorjuse kaotamist elavnes talupoegade tegevus ka kiriku- ja koguduseelus. Siinjuures oli kindlasti oluliseks eelduseks nii aadlikest mõisarentnike patronaadiõiguse kaotamine redutseeritud mõisate kogudustes kui ka osalt Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamine Eesti- ja Liivimaal 1690. aastail. Üks konkreetne näide talupoegade kasvavast mainest oli nende tunnustamine kirikueestseisjaina.

Pärisorjusinstitutsioon ei olnud põhimõtteliselt ühendatav sõjaväeteenistusega, kuid kriitilises olukorras võeti sõjaväkke ka pärisorjaid talupoegi. Baltimail näib siiski üks ajaline piirjoon kulgevat

piki Põhjasõda: enne seda oli eesti ja läti talupoegade teenimine Rootsi sõjaväes küllaltki mõõduka ulatusega, aga Põhjasõja ajal oli üsna üldine, et talupoegadest moodustati terved maamiilitsa rügemendid. Mõned sõjast osa võtnud talupojad avansseerusid isegi ohvitserideks. On üsna tõenäoline, et talupoegade vabastamine pärisorjusest on seletuseks sellelegi muutusele.

Käesoleva ettekande eriliseks huvipunktiks on koolielu, mis nüüd sai avatuks ka eesti talupoegadele – nii õpilastele kui ka koolmeistritele. Ühes oma korralduses 1687. aastast ütleb kuningas Karl XI sõnaselgelt, et neile talupoegade lastele, kellel on huvi ja eeldusi õppida raamatutarkust ja hiljem koolitatusel vastavat ametit pidada, ei tohi haridusteel mingeid takistusi teha. Katseid korraldada talurahvale kirjaoskuse õpetamist kohtame läbi terve XVII sajandi. Algatajateks olid enamasti kohalikud kirikuõpetajad, aga erilist initsiatiivi talurahva haridustaseme tõstmisel näitas Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer (selles ametis aastatel 1673–1699). Võib öelda, et sajandi lõpus, mil püüti välja arendada riiklikku koolipoliitikat, sai talurahva haridusküsimus vägagi aktuaalseks. Mitmeid kuninga eeskirju ja käske koolide asutamise kohta tugevdas veelgi Rootsi kirikuseadus, mis muu hulgas sätestas kirjaoskuse levitamise talurahva seas. 1680.–1690. aastail oli reduktsioon nii Eesti- kui Liivimaal juba lõpufaasis ja talupojad pärisorjusest vabastatud. Samal ajal algas ka talurahvakoolide asutamine loosungi all: igasse kihelkonda oma kool! Koolmeistrite kool Forsehuse seminar oli siis juba töötanud mõned aastad.

Seost rahvakoolide asutamise ja talupoegade vabastamise vahel on raske näha üksnes kronoloogilisena, seos on selgelt kausaalne. Oleks olnud ju täiesti absurdne idee pakkuda talurahvale nii ambitsioonikat haridusprogrammi, kui poleks kavandatud nende vabastamist pärisorjusest. – Võrdluseks: Rootsis ei olnud selleks ajaks talurahva haridusprogramm käivitunud, Soomes oli talurahvakoolide asutamine alles kõne all.

Initsiatiiv talurahvakoolide võrgu loomiseks Eesti- ja Liivimaal läks nüüd täielikult Rootsi keskvalitsuse kätte. Baltisaksa mõisnikud olid nagu ikka talupoegadele hariduse andmise vastu ja levisid kuulujuttu, et kui talupoisid on õppinud lugema, siis võetakse nad sõjaväkke. On muidugi küsitav, kas need kuulujutud talupoisse

üldse hirmutasid, sest tõenäoliselt oleks suur osa neist eelistanud sõdurielu mõisaorjusele.

Kõigele vaatamata õnnestus kohalikel Rootsi võimukandjail mõjutada Eestimaal ja Liivimaa rüütelkondi võtma enda kanda osa talurahvakoolide asutamisega seotud kulutusi. Kuid ega üksnes Balti aadel ei olnud koolivaenulik, ka talupojad ei võtnud võimalust oma lapsed kooli saata erilise vaimustusega vastu – taludele tähendas see ju ikkagi töökaite vähenemist ja teatud lisakulusid. Sellepärast tuli talupoegigi veenda ja manitseda, et nad saadaksid oma lapsed kooli ja aitaksid ka koolimaju ehitada.

Paljud riiklikud eeskirjad ja korraldused koolide asutamise, koolimajade ehitamise, koolimaa eraldamise ja koolmeistrite töötasu kohta viidi ellu viivitusega ja vaid osaliselt, mistõttu suurejooneliselt kavandatud koolikorraldus kannatas tõsiste puuduste all. Sellele vaatamata tegutses Eestimaal 1680. aastate lõpul ligi 50 talurahvakooli, kusjuures aastas käis koolis üle tuhande õpilase. Seda on aukartustäratavalt palju, võrreldes tolaegse Eesti rahvaarvuga ja vastava olukorraga teistes maades. Sellepärast võib talurahvakoolide asutamises näha veel üht kinnitust väitele, et talupojad olid pärisorjusest vabastatud, ning tõdeda, et koolide asutamine oli üheks konkreetseks sammuks selle uue, esialgu abstraktse vabaduse realiseerimisel.

Forseliuse, Fischeri ja mitme teisegi panus eesti talurahvale kirjaoskuse õpetamisel on üldiselt hästi teada. Siinkohal on aga põhiküsimuseks: millest ikkagi oli tingitud Rootsi keskvalitsuse tähelepanuväärselt suur huvi anda eestlastele kooliharidust? – Sellest 1680.–1690. aastate huvist ju talurahvakoolide võrgu loomine sündis. On ilmne, et reduktsioon lõi selleks õiguslikud ja majanduslikud eeldused, kuid see ei seleta veel Rootsi valitsuse küllaltki energilist koolipoliitikat Baltimaades. Pärisorjuse kaotamise ja talurahvakoolide asutamise omavahelise seostatuse paremaks mõistmiseks tuleb seepärast arutada küsimust, mis motiividel Rootsi keskvalitsus kõik need reformid ette võttis. Seni ei ole sellele ei rootsi ega eesti ajalooalases kirjanduses ammendavalt vastatud. On välja pakutud kas väga üldist laadi motiive – Karl XI kristlik meelelaad ja tema filantroopiline eluhoiak – või *ad hoc* seletusi taktikalistest kaalutlustest, ja nimelt: ähvardades vabastada talupojad, saada Liivimaa rüütelkonnalt nõusolek reduktsioon läbi viia. Ideoloogiliste motiivide

puhul tuleks tähelepanu osutada pigem mõningate tolleaegsete õigusfilosoofiliste voolude mõjule, nagu näiteks loomuõigus (või loodusõigus, ld *jus naturale*, sks *Naturrecht*) – õpetus, mille peamiseks lähteprintsipi on inimese sünniga omandatud vabadus ja võrdõiguslikkus. See õigusfilosoofiline vool oli saavutanud teatud positsiooni ka rootsiaegses Tartu ülikoolis. — Kõigil neil eespool toodud asjaoludel võib ju lisateguritena mingi tähendus riigi hariduspoliitika edendamisel olla, aga ainult nende motiivide ja põhjustega piirdudes isoleeriksime talupoegade vabastamise ja nendele kooliõpetuse korraldamise küsimuse suuremast probleemistikust, kuhu nad ilmselt kõik kuuluvad.

Millisesse konteksti kuuluvad hariduspoliitika ja pärisorjuse kaotamine? Seda probleemistikku võiks iseloomustada kui küsimust riigi ühtsusest – põhimõtte, millest oma poliitilises tegevuses lähtus Karl XI nagu mitmed teisedki tolleaegsed valitsejad. Selleks, et säilitada oma suurvõimupositsiooni, tuli Rootsi riigil mobiliseerida kõik oma ainelised ja personaalsed ressursid. See omakorda eeldas tugevat, kui mitte absolutistlikku riiklikku keskvõimu ja riigi ühtsust. Rootsi aja lõpukümnendite Baltikumis on see ühtsus- ja integratsioonipoliitika selgelt näha mitmes valdkonnas, kusjuures talupoegade vabastamine ja – pikemas perspektiivis – neile rootsi talupoegadega võrdsete õiguste andmine oli selle poliitika üks väljendusi.

Peale selle oli Rootsi keskvõimul tõsine kavatsus koloniseerida Baltikum rootsi ja soome vabade talupoegadega. Kuid et need ei satuks seal pärisorjusse – nii nagu see juhtus tuhandete soome talupoegadega, kes 1630. aastail pagesid Eestisse, et pääseda Saksamaale sõtta minemise eest –, tuli pärisorjus siin kaotada. Kõigele lisaks oli vaba talupoegkonna loomine Rootsi keskvõimu huvides ka põhjusel, et nii moodustati Eesti- ja Liivimaal poliitiline vastukaal alati frondeerivale baltisaksa aadlile – poliitika, mida Rootsis oli edukalt praktiseeritud juba kuningas Gustav Vasa valitsusest alates.

Talupoegade vabastamisel oli Rootsi keskvõimu seisukohast veel seegi positiivne mõju, et nii oli loodud võimalus rekruteerida talupoegade seast sõdureid, kaasata riigitööle käsitöölisi, madalamaid ametnikke ja tulevikus ka kirikuõpetajaid ning teisi kõrgema haridusega kutseinimesi. Selle eelduseks aga oli haritud talurahvas,

hästi korraldatud koolisüsteem. Selles suunas liikusid ilmselt ka kuningas Karl XI mõtted, kui ta ühte oma talurahvakoolide loomise korraldust aastast 1688 ei põhjendanud sellega, et talupoegadele tuleb luua võimalus ise lugeda vaimulikku kirjandust – see oleks tol ajal olnud iseenesest igati ootuspärane selgitus taolisele korraldusele –. vaid sõnastas seda kui tarvidust ühe “täiesti vajaliku asja” järele. Järelikult on raske näha rahvakoolide asutamist lahus talupoegade vabastamisest pärisorjusest. Eesti ala liitmisel Venemaaga Põhjasõja lõppedes peatus feodaalkorra lagunemise protsess ja koos sellega ka talupoegade vabanemine mõisnike omavoli alt. Vastupidi: pärast sõda sattusid eesti talupojad mõisnikest nii ränka sõltuvusse, nagu nad seda kunagi varem polnud kogenud. Ja kuigi Rootsi ajal asutatud talurahvakoolide tegevus sõja ajal ning katkuaastail väga tõsiselt pidurdus, oli talurahva kirjaoskusele alus siiski pandud. Mõne aja järel sai talurahva õpetamine uue hoo – siis juba peamiselt vennastekoguduse tegevuse raamides.

IGNATSI JAAK JA TEMA JÄRELTULIJAD

ILJE PIIR

Eesti kooliajaloos ei saa kuidagi mööda vaadata Ignatsi Jaagust. Enamasti piirduvad teadmised temast vaid kui Forselhuse ühest andekast õpilasest, kes vääris Rootsi kuninga Karl XI audientsi. Kuid Ignatsi Jaagu isik vajaks enamatki tähelepanu.

Kuidas üldse ilmus üks talupoja kohta erakordse saatusega inimene ajalookäsitluste lehekülgedele? Kas on teada tema laste saatus? – Neile ja teistelegi Ignatsi Jaaguga seotud küsimustele vastamisel on tänuväärset tööd teinud Kolga-Jaani pastor Villem Reiman (1861–1917), kellele käsitlus Ignatsi Jaagust oleks põhjustanud peaaegu et töökoha kaotuse.

Möödunud sajandi lõpul, täpsemalt 1897. aastal alustas ilmumist rahvakalender "Sirvilauad" Toimetaja Villem Reiman avaldas 1899. aasta kalendris artikli "Ignati Jaak" milles ta kirjutas Palupera mõisa Kavandu külast pärit Jaagust, tema õppimisest Forselhuse seminaris, Rootsis käimisest ja lõpuks tema kauasest tööst – 1702–1744 – Kambja köstri ja koolmeistrina (Reiman 1898). Villem Reimani artikkel lõpeb nõnda: "Meie kodumaal on alati auasjaks peetud, kui pärisrahwaste kõrgema haridusega pojad ja tütreid Jumala neljanda käsu ära unustasiwad ja wõerastega kokku sulasiwad. Sellepärast on nemad ka neljanda käsu tötusest ilma jäänud: "Et sinu käsi hästi käib ja sina kaua elad maa pääl.""

Villem Reimani käsitluse aluseks on olnud nii visitatsiooni-protokoll aastast 1720 kui ka Kambja pastori Albrecht Sutori (1691–1758) kiri Tartu-Võru ülemkirikueestseisjale aastast 1734. Pastor Sutori kiri vajab eraldi käsitlust, mistõttu käesolevas artiklis on vaatluse all vaid mõned faktid sellest kirjast.

Ignatsi Jaak sündis 1670. aasta paiku Kavandu külas, mis kiriklikult kuulus Kambja kihelkonda, kuigi Palupera mõis kuulus administratiivselt Otepää kihelkonda. Millegipärast käibib Eesti kultuuriloos üsna enesestmõistetavana väide, et Jaagu isa nimi oli Ignat. Kui aga vaadata Palupera mõisa maade kirjeldust aastast 1684, siis seal on peremeestena nimetatud Ingnase Pedot ja Ingnass Simonit, kuid puuduvad nimed, mis viitaksid Ignatile (EAA, f 308, n 6, s 371, l 9-9p). 1723. aasta meetrikaraamatu

sissekanne näitab, et selle aasta juulis on surnud köstri ema. Et köster oli tol ajal Ignatsi Jaak, siis võime täpsustada: Ignatsi Jaagu ema Mari (Marri) suri juulis 1723 (EAA, f 1255, n 2, s 1, l 208p).

Villem Reiman kasutas pisut teistsugust nimekuju kui käesoleva artikli autor ja tema järgi ongi lendu läinud nimi Ignat. Tutvudes Kambja meetrikaga aastaist 1719–1760, võib aga täie kindlusega öelda, et õigem on käesoleva artikli pealkirjas toodud nimi Ignatsi Jaak, sest nii meetrikas kui ka teistes allikates on kirjas kas Ignatsi Jaak, Ignatzi Jaak, Ignatse Jaak, Ignatsi Jak, Jaak Ignats, Ignatz Jak, köster Jak ja köster Ignats, kuid mitte Jaak Ignat (EAA, f 1255, n 2, s 1). Üks meetrikapidaja on olnud ilmselt köster Ignatsi Jaak – nii on kirjas. Seega võime väita, et taolist nimekuju on eelistanud ka Jaak ise.

Ignatsi Jaak õppis Forseliuse seminaris arvatavasti aastail 1684–1686, täpsem teave puudub. 1686. aastal läks Bengt Gottfried Forselius koos Ignatsi Jaagu ja Pakri Hanso poja Jürriga Stockholmi, kus neid võttis vastu kuningas Karl XI isiklikult. Kuningas annetas kummalegi lugemis- ja laulmisoskust näidanud poisile ühe kuldtukati. Pärast Rootsis käiku õpetas Ignatsi Jaak kolm aastat Rõngus, 1693. aastal töötas Otepääl, seejärel oli ta raskesti haige. 1695. aastal õpetas ta Kavandu koolis, 1696–1699 oli jälle Otepääl köster ja koolmeister. 1699. aastal on Ignatsi Jaak õpetanud Kambja pastoraadis, järgmisel aastal Kambja külas ja 1701. aastal Unipiha külas. Seejärel sai temast Kambja köster ja koolmeister. Nii eelpool toodud andmed Ignatsi Jaagu kohta kui ka Forseliuse seminari kohta enamasti kasutatav teave leiduvad pastor Albrecht Sutori kirjas Tartu-Võru ülemkirikueestseisjale 23.märtsist 1734 (Archiv... 1845: 105-109). Antud juhul väärib tähelepanu asjaolu, et selles kirjas ei ole kordagi nimetatud Ignatsi Jaagu nime, vaid on kasutatud väljendit *mein Küster*. Ignatsi Jaagu nime ja Sutori kirjas toodud andmed *küsteri* kohta oskas esimesena kokku viia ilmselt just Villem Reiman, kes sellele seosele rajaski oma käsitluse Forseliuse seminarist ja Ignat(s)i Jaagust.

Ignatsi Jaagu tegevusega saab seostada kolmes visitatsiooni-protokollis leiduvat teavet, nimelt aastast 1720 (EAA, f 1255, n 1, s 55), 1725 (LAA (= Läti Ajalooarhiiv), f 234, n 1, s 35) ja 1736

(LAA. f 233, n 1, s 692). 1720. aasta visitatsiooniprotokollis on muuhulgas öeldud, et *Jaak on pärisori Palupera mõisa järgi, kuid peab vabaks jääma, kuni on köster Tema naine ja lapsed on pärisorjad.* – Aastaks 1720 oli Jaagu käe all õpetust saanud 500–600 last. Ignatsi Jaagu töö tunnistati heaks, kuigi ta ei osanud saksa keeles lugeda ega rehkendada. Kirjutada köster oskas, samuti oli ta raamatuid köitnud. Mis puudutab arvutamist, siis antud artikli autor ei ole leidnud allikalist kinnitust väitele, et Forseliuse seminaris oleks seda õpetatud (vt Naber 1989: 157). Tõsi küll, Villem Reiman on rehkendamise õpetamist oletanud, kuid ei väida seda kindlalt (Reiman 1895: 28). 1725. aasta visitatsiooniprotokollist selgub, et sel ajal oli Ignatsi Jaagul abiline Sila Pep.–Muuseas, 1736. aastal on Rāpinas koolmeistriks Sila Peb.

1736. aasta visitatsiooniprotokoll on võrdlemisi põhjalik, sisaldades vastuseid viieteistkümnele küsimusele. Kirjas seisab, et selleks ajaks oli Jaak Ignats teeninud Kambja kihelkonnas 42 aastat, juba pastor Andreas Vergini(use) ajast alates. Parasjagu käis koolis 33 last, õpetamisel kasutas köster oma 13aastase poja ja veel kahe noormehe abi. Noore abilisena tuleb kõne alla poeg Carl, kes oli sündinud 1721. aastal (EAA, f 1255, n 2, s 1, l 81p). Poeg Peeb oli sündinud 1724. aastal ja seetõttu ei sobi abilise rolli. Pealegi, just Carl oli käinud Tartus koolis, nagu järeldeb pastor Sutori kirjast.

Kambja surmameetrikasse on vana köster Jaak Ignatz kantud mais 1741 kolmanda lahkununa (*ib* l 221). Seega ei ole põhjust levitada Villem Reimani oletust, nagu oleks Ignatsi Jaak surnud 1744. aasta paiku. V Reiman on tuginenud omaaegse Kambja pastori Johann Renniti ebatäpsele vastusele oma järelpärimisele Ignatsi Jaagu kohta.

Villem Reimani käsitlusest Ignatsi Jaagu järeltulijatest tundis end puudutatud mitu pastorit. Esiteks Liivimaa kindralsuperintendent Friedrich August Wilhelm Hollmann (1833–1900), kes oli ise talupoeglikku päritolu. Kõrge kirikutegelaseks ei olnud talle vastuvõetav ka uudne lähenemine piibli neljandale käsule. Peale selle oli Fr. A. W. Hollmann lähedases suguluses perekond Willigerodega: tema õde Theone oli abielus Adalbert Hugo Willigerodega. Rahulolematu oli ka viimaste poeg Paul Gerhard Adalbert Willigerode (1859–1919), toleaegne Tartu Maarja koguduse

pastor, kelle isapoolne vanaema oli Henrietta Eleanora Elisabeth Ignatius. – aga Ignatiuse-nimelisi pastoreid pidas Villem Reiman Ignatsi Jaagu saksastunud järeltulijateks. Veel nurises V Reimani käsitluse üle endine Käina pastor Anton Hermann Haller (1833–1905), kelle esimene abikaasa Natalie Magdalena Ignatius oli Käina pastori praost Georg Friedrich Ignatiuse tütar. Seda tüli, mille käigus nõuti koguni Villem Reimani vabastamist kirikuõpetaja ametist, on üksikasjalikult vaadelnud August Palm (Palm 1935).

Villem Reiman kaitses end rünnete eest. Teda toetasid Jaan Tõnisson ja Jakob Hurt. Villem Reimanit abistas teoloogilises mõttes Tartu ülikooli professor A. K. von Oettingen, kes leidis Reimani neljanda käsu tõlgenduse õige olevat. Lõpptulemusena jäi Villem Reiman pastoriks siiski edasi. Ta ei vabandanud pastor Halleri ees, kes seda nõudis: Haller heitis Reimanile ette, et see ei teadvat ega suutvat ka tõestada, et Ignatiuse-nimelised pastorid põlvnevad Ignatsi Jaagust, ometi pillub ta neid kividega. Reiman tõrjus selle süüdistuse, öeldes, et keegi polegi väitnud Ignatiuste põlvnemist Ignatsi Jaagust. Villem Reiman lubas oma eksimust ajaloo vastu avalikult tunnistada, kui suudetakse ümber lükata tema oletus, et Ignatsi Jaagu suguvõsa on välja surnud. Muuseas, osa Ignatiustest ei reageerinud Villem Reimani kirjutisele, nimelt see Ignatiuste liin, kes põlvnes vennastekoguduse liikumise tegelasest, Tartus elanud köster Michael Ignatiusest.

Kas Halleritel ja Willigerodedel oli põhjust ärritumiseks? Kas Villem Reiman pidanuks tunnistama, et ta eksis ajaloo vastu? Ehk pisut teisiti küsides: mis sai Ignatsi Jaagu järeltulijatest?

Üht-teist on teada, ja seda polegi liiga vähe.

Ignatsi Jaagul oli Mariga (Marriga) vähemalt seitse last:

1. Marri,
2. Johan, sündinud 25., ristitud 27. märtsil 1719,
3. Carl, sündinud 5., ristitud 9. mail 1721,
4. Peeb, ristitud 11. märtsil 1724,
5. Trin, ristitud 2. märtsil 1726,
6. Albrecht, ristitud 4. augustil 1728,
7. Jaak, ristitud 27 mail 1731.

Tütar Marri abiellus 17aastaselt Otepää köstri ja koolmeistri Tämmi Hansuga 1734. aasta jaanuaris, neil oli vähemalt 8 last,

kellest 7 surid imikuna. Jaagu ja Mari poeg Carl õppis Tartus, ta laulatati 28. detsembril 1742. Poeg Peeb sai hariduse ja kasvatuse tollaegse Urvaste pastori Quandti juures. Tütar Trin laulatati juunis 1742 Carl Eriksoniga. Poeg Albrechtist lähemaid andmeid ei ole, Jaagu kohta võiks üht-teist öelda, aga sellest edaspidi. Kõikidel lastel on küllaltki esinduslikud vaderid olnud, näiteks Johanil oli ristiisaks Otepää pastor Grotjan, Albrechtile Kambja pastor Albrecht Sutor. Enim pakub siinkirjutajale huvi muidugi poeg Johani saatus, kelle kohta Sutori kirjas on öeldud, et ta õppis 1734. aastal Tallinna Toomkoolis. Eelpool toodud andmed pärinevad Sutori kirjast ja Kambja meetrikast (EAA, f 1255, n 2, s 1, 154p, 76, 81p, 91, 98, 107, 118).

Siinkirjutaja arvates sai Johan Ignatiusest Märjamaa pastor. Sellele mõttele viivad mõned niidid, mille otsad peituvad Hallerite ja Willigerodede perekonnalugudes. Eelpool nimetatud Natalie Magdalena Ignatius oli Käina pastori ja Saarte-Lääne praosti Georg Friedrich Ignatiuse (1789–1865) tütar. Georg Friedrich Ignatius ja Henrietta Eleanora Elisabeth Ignatius (sünd 1785) olid Vigala pastori Johann Friedrich Ignatiuse (1755–1824) lapsed. Johann Friedrich Ignatius oli Märjamaa pastori Johan Ignatiuse poeg. Nõnda näitavad meetrikad ja ka teatmeteosed (EAA, f 1251, n 2, s 1; f 1247, n 2, s 2; Paucker 1849; DBL 1970). Kuid kes oli Märjamaa pastor päritolult?

Johan Ignatius suri 1. septembril 1774 (EAA, f 1247, n 2, s 3, l 372). Ta oli siis 55 aastat vana. Köster Ignatsi Jaagu poeg Johan oli aga sündinud märtsis 1719. Pastorina sai tegutseda vaid ülikoolis teoloogiat õppinud mees. Ignatsi Jaagu poeg Johan oli õppinud Tallinna toomkoolis, mis ilmselt võimaldas jätkata õpinguid ülikoolis. 17. augustil 1741 on Halle-Wittenbergi ülikooli immatrikuleeritud Johannes Ignatiuse nimeline noormees Revallist, kes õppis ülikoolis maksuvabalt, töötades samal ajal õpetajana (Matrikel... 1994: 131, 355)

Leidub ka paar kaudsemat tõendit, mis lubavad Ignatsi Jaagu poja Johani ja Märjamaa pastori üheks ja samaks isikuks arvata. Nimelt on Märjamaa meetrikasse mitmel korral kantud vaderina kaptenarmus Jacob Ignatius. Johanil aga oli vend Jaak, sündinud mais 1731. Lisaks on hämmastavalt sarnased kaks käekirja. Üks neist esineb Kambja meetrikas aprillis-mais 1741 ja kuulub

arvatavasti *monsieur* Johan Ignatiusele (EAA, f 1255, n 2, s 1, l 165p). See on aeg, mil suri Ignatsi Jaak. Sama käekiri esineb ka Kullamaa meetrikas 1747. aastal ja kuulub Kullamaa abiõpetajale, hilisemale Märjamaa pastorile Johan Ignatiusele (EAA, f 1243, n 2, s 2, l 28, 150).

Tagantjärele võiks öelda, et Villem Reiman pidanuks vabandama Anton Hermann Halleri ees, kuivõrd on võimalik tuvastada Halleri sugulus Ignatsi Jaaguga. Ja üks oli Halleritel ja Willigerodedel põhjust ärritumisekski, sest Villem Reiman oli tabanud kaunis hella kohta.

Viidatud kirjandus

DBL 1970: = Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1760. Hrsg. von W Lenz. Köln–Wien.

Matrikel... 1994: = Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg. 2 (1730–1741). Bearbeitet von Charlotte Lydia Preuss. Halle, lk 131, 355.

Naber, Jaak 1989: Koolid reformatsioonist Rootsi ainuvõimu kehtestamiseni Eestis (16. sajandi teine veerand – 17. sajandi esimene veerand). – Eesti kooli ajalugu. I. Tallinn.

Palm, August 1935: "Ignati Jaak" Villem Reimani sekeldusi saksa kirikutegelastega rahvusküsimuses. – *Eesti Kirjandus*, nr 5, lk 257–269.

Paucker, H. R. 1849: Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge. Reval.

Schreiben...: 1845: = Schreiben des Pastors Albert Sutor zu Camby an den derzeitigen livländischen Landrath und Oberkirchenvorsteher. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. von Dr. F. G. v. Bunge. Band IV Dorpat, lk 105–109.

LIIVIKEELNE UUS TESTAMENT

TÕNU KARMA

Uuest Testamendist või mõnest selle osast on alanud mitme rahva tee emakeelse raamatu juurde. Wastse Testamendi aastapäeva puhul võiks huvi pakkuda põgus raamatulooline pilguheit ka liivlaste, meie lähimate keelesugulaste samale teosele, olgugi et liivikeelset lahutab eestikeelsest pikk ajaline vahemaa.

Liivi keelt on kõneldud Liivimaal ja Kuramaal. Liivimaalt on kirjalikke mälestisi ainult Salatsi murdest, Kuramaalt on kirja pandud ja ka trükitud kõiki kolme murret – nii ida-, lääne- kui ka keskmurret.

Kuigi Baltimaade põlisrahvaste kristianiseerimine XII–XIII sajandi vahetusel algas liivlastest, kulges see just nende juures eriti visalt. Usutavasti oskas esimene nimeliselt teadaolev misjonär Meinhard mingil määral liivi keelt. Ometi kujunes välja paradoksaalne olukord: hingekarjased olid sakslased, karjatatavad liivlased, aga jumalateenistusi peeti hoopis läti keeles. See paneb meid järeldama, et liivlaste seas pidi hiljemalt reformatsiooni ajaks olema levinud liivi-läti kakskeelsus. Kristluse kuulutamine võõras keeles pikendas oma seniste pühaduste austamist, mis võis toimuda emakeeles. Teiselt poolt omandasid liivlased sellega aga nõiaakuulsuse. Umbkeelsete vaimulike ja mõisnike arvates oli süüdi keel, mida kasutati “nõidumisel” On teada, et näiteks Salatsis ei piirdutud ebausuga ja nõiduse vastu võitlemisel pühade puude maharaiumisega, vaid XVIII sajandi teisel poolel on pastor kirikukantslist keelanud lastele liivi keelt õpetamast ning üldse nendega suhtlemast emakeeles. Mõisnik omakorda on liivi peresid hajutanud, paigutades neid ümber läti perede vahele. Nõnda kadus Liivimaalt liivi keel, ilma et oleks jõutud trükkida ühtki raamatut Salatsi murdes.

Ometi on esimene liivikeelne trükitud tekst just salatsimurdeline Meie Isa palve (Mt 6, 9-13), mis avaldati Ruhjas 1789. Järgmine, veidi pikem tekst, samuti Salatsi murdes, oli Johannese evangeliumi 10. peatüki salmid 11–16; see trükiti Moskvas 1846. Hoopis pikemad Uue Testamendi katkendid (Mt 2–18 ja Lk 15) trükiti

Peterburis 1861. aastal. Need esindavad kõiki tollal veel kõneldud murdeid.

Järgneb Matteuse evangeeliumi kolm täielikku väljaannet, kolm esimest liivikeelset raamatut: ida- ja läänemurdeline Londonis 1863. aastal ja keskmurdeline Peterburis aastal 1880. Liivikeelse Uue Testamendi esimene pool – evangeeliumid ja Apostlite tegude raamat – ilmus Helsingis 1937. aastal ja kogu Uus Testament sealsamas 1942, mõlemad väljaanded juba liivi ühiskirjakeeles.

Selline on liivikeelse Uue Testamendi kronoloogia. Kõigepealt torkab silma suur ajaline erinevus võrreldes põhjanaabritega. Sellal kui eestlased said esimese Uue Testamendi, so *Wastse Testamendi* (Riia 1686), polnud liivi keeles ilmunud sellest mitte ridagi. Liivikeelne Meie Isa palve trükiti esmakordselt alles rohkem kui sada aastat hiljem, Matteuse evangeeliumi tõlked 175–200 aastat hiljem, kõik neli evangeeliumi ja Apostlite tegude raamat veel 250 aastat hiljem ja kogu Üž Testament viis aastat pärast seda.

Teine eripära on, et Uut Testamenti on tõlkinud liivlased ise, mitte muulased, kuigi esimesed liivlaste dikteeritud tekstid olid muulaste oskamatult kirja pandud. Esimeste tekstide tõlkijad on jäänud nimeliselt tundmatuks, aga Matteuse evangeeliumi tõlkis idaliivi murdesse esimene diplomeeritud liivi koolmeister Nikā Polmaņ (1823–1903) Kuoštrōgi külast, lääneliivi murdesse aga liivi kalurid, autodidaktid – Jāņ Prints *senior* (1796–1868) ja tema pojad: külavanem Jāņ Prints *junior* (1821–1904) ja külakoolmeister Pētōr Prints (1831–1889), kõik kolm Pizā külast. Keskmurdelise Matteuse evangeeliumi tõlkija nimi ootab veel väljaselgitamist. Kogu Uue Testamendi tõlkis liivi keelde gümnaasiumiharidusega mees, liivi seltsi *Līvōd It* esimene esimees luuletaja Kōrli Stalte (1870–1947). Keelteoskus lubas tal kasutada niihästi läti-, eesti-, soome- ja saksakeelseid tõlkeid kui ka kreekakeelset originaali. Ükski eelpool nimetatud tõlkijaist ei olnud vaimulik, kolm olid küll n.ö kohakaasluse alusel köstrid olnud – Jāņ Prints *senior* Pizās, Nikā Polmaņ Kūolkas ja Kōrli Stalte Irēs.

Kolmanda erinevusena nimetaksin esimeste liivikeelsete Uue Testamendi tekstide avaldamise motiive, nende levikut ja kasutamist. Enne Läti riiklikku iseseisvumist trükitud tekstid on avaldatud üksnes liivi keele näidistena, eeldamatagi nende kasutamist kirikus või kodus. Nende avaldamise mõtegi ei tulnud usumeestelt,

vaid liivi keele ja ajaloo uurijailt. Tõsi küll, esimese liivikeelse Meie Isa palve avaldamise mõttele tuli Ruhja pastor Gustav Bergmann (1749–1814), kellel oli oma trükikoda, kuid tedagi ei ajendanud kutsehuvid, vaid huvi keelte vastu. Ta oli nimelt avastanud, et senistes mitridaatides (raamatud, kus üks ja seesama tekst – ja tavaliselt just Meie Isa palve – on avaldatud võimalikult paljudes keeltes) liivi keel puudub, ning andis välja uue, liivikeelse Meie Isa palvega täiendatud raamatu. Järgmise katkendi Uuest Testamendist avaldas Tartu ülikooli ajaloo professor Friedrich Kruse (1790–1866) ja veel järgmised akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887), kes jätkas akadeemik Anders Johan Sjögreni (1794–1855) poolt alustatud liivi keele uurimist. Wiedemann paigutas need tekstid liivi keele grammatika keelenäidete lisasse.

Ka Matteuse evangeeliumi täistõlge tehti A. J. Sjögreni ja F. J. Wiedemanni algatusel ning trükiti nähtavasti eeskätt F. J. Wiedemanni hoolitsusel, kes leidis ida- ja läänemurdelisele Matteuse evangeeliumile kirjastaja Londonis paguluses elava prints Louis Lucien Bonaparte'i (1813–1891) isikus. See Napoleoni vennapoeg, hariduselt keemik, tundis huvi keelte vastu; ta oli baski keele uurija ja teda huvitasid ka teised väikerahvad, sealhulgas soomeugrilased ja nende keeled. Prints Bonaparte'i kulul trükitud evangeeliumid olid väikese tiraažiga bibliofiilsed raamatukesed, mida liivlaste hulgas ei levitatudki. Nähtavasti jõudsid Liivi Randa neist üksnes autorieksemplarid tõlkijatele. Igatahes ei teadnud varsti nende evangeeliumitõlgete olemasolust mõnigi liivi keele ja kultuuri uurija.

Hoopis teisiti oli lugu keskmurdelise Matteuse evangeeliumiga. Liivlaste mässust, mis omal ajal ilmselt sundiski otsima kirjastajat välismaalt, oli vahepeal möödunud 20 aastat, ning evangeeliumi võidi trükkida Venemaa pealinnas, Peterburi Teaduste Akadeemia trükikojas, nüüd juba Briti ja Välismaa Piibliseltsi kirjastusel. Piibliselts saatis Liivi Randa isegi oma agendi seda raamatut levitama. Raamat ärataski liivlaste hulgas tähelepanu, seda loeti ja see väike raamatuke võeti kaasa, kui liivlased olid sunnitud Esimese maailmasõja alguses oma kodurannast lahkuma. Keskmurdeline Matteuse evangeelium jäi neljakümneks aastaks liivlaste ainukeseks emakeelseks lugemisvaraks.

Alles pärast Soome, Eesti ja Läti iseseisvumist hakkas jälle ilmuma liivikeelset kirjandust: 1920. aastaist ilmalikku ja 1930.

aastaist alates ka vaimulikku kirjavara. Astuti samme liivi keele muutmiseks ka kirikukeeleks. Soomlane Helle Kalervo Erviö (1906–1951) oli esimene pastor, kes õppis ära liivi keele ning asus liivlasi kiriklikult teenima nende emakeeles. Soome sõitis teoloogiat õppima liivlane Edgar Vaalgamaa (sünd 1912) Kuoströgi külast.

Eespool mainitud Kõrli Stalte asus professor Lauri Kettunen (1885–1963) juhendamisel 1930. aastal tõlkima Uut Testamenti. Selle redigeerimisel osalesid nüüd juba liivi keelt oskavad teoloogid – pastor Erviö ja üliõpilane Vaalgamaa. Raskusi tekitas suurürütuse rahaline külg. Piibliselts keeldus kirjastamast, ent appi tuli Soome äratusliikumine *Herättäjä-yhdistys*, kes korraldas Soome kogudustes korjandusi raamatu trükikulude katmiseks. Teos trükiti 1937. aastal Soome Kirjanduse Seltsi trükikojas. Et ei jõutud kohe toime tulla kogu teose kirjastamisega, otsustati avaldada vähemalt selle esimene pool. See raamat jõudis ka Liivi Randa. Veel pärast Teist maailmasõdagi, 1948. aastal, oli endisel Liivi Seltsi tegelasel irelasel Gotthard Dembergil (1881–1959) eksemplare, mida ta sai jagada esimese sõjajärgse keele-ekspeditsiooni liikmeile.

Kogu *Õz Testament* sai ilmuda alles 1942. aastal, soomekeelse Piibli 300. aastapäevaks. Sõda oli veel käimas ja raamatu levitamisele liivlaste hulgas ei saadud asuda. Pärast sõja lõppu ei olnud Baltimaile – nagu kogu Vene impeeriumisse – võimalik välismaalt kirjandust sisse tuua, liiatigi usulist. Kirjanik Aadu Hindil (1910–1989) õnnestus siiski pärast Stalini surma üle piiri tuua üks liivikeelne *Õz Testament*, mille ta andis liivi kultuuritegelasele Petor Dambergile (1909–1987).

Suurem osa liivikeelse Uue Testamendi tuhandelisest tiraažist hävis Helsingi pommitamisel, kuid see osa, mis oli hoiul väljaspool Helsingit, jäi alles ja jõudis 50 aastat hiljem lõpuks ka Lätti ja Liivi Randa. Liivi keele kõnelejate hulk oli aga vahepeal katastroofiliselt kahanenud. Liivi keele kasutamine jumalateenistustel, kus suurem osa kirikulistest liivi keelt ei oska, on piiratud ja nii ongi Liivi Selts selle seni kõige mahukama liivikeelse raamatu eksemplarid jaganud eeskätt neile, kes õpivad või soovivad õppida liivi keelt. Kuigi liivi kirjakeel on pärast Teist maailmasõda mitmeid muutusi läbi teinud, on *Õz Testament* endiselt hea abivahend keele omandamisel. Et raamat ilmus hilja, on ta juba heas keeles. Soomes on noor koolmeister Juha-Lassi Tast (sünd 1961) liivikeelset Uut Testamenti

abiks võttes liivi keele väga hästi ära õppinud ja õpetab seda ka oma lastele. Juha Tast on liivi keelde tõlkinud ka osa Uue Testamendi ümberjutustusest lastele. Igatahes on ka Lätis liivlaste järeltulijate hulgas noori, kes õpivad oma isaisade keelt. See lubab loota, et liivi keelt kõneldakse veel järgmiselgi aastatuhandel. Selleks on kaasa aidanud ja aitab edaspidigi *Õz Testament*.

Lubage lõpetada Liivi Rannas käinutele nii tuttava lausega: *se ni um tikkiž* – see ongi kõik.

KESKAEGSEST KAMBJA KIRIKUST

KAUR ALTTOA

Enamikus meie sakraalarhitektuuri üldkäsitlustes (Vaga 1960; EAra 1965; EKA 1975) sellist mõistet nagu Kambja kirik ei esine. Servapidi on kirik ulatunud arhitektuuriajalukku üksnes Arnold Matteuse projekteeritud ja 1937. aastal valminud läanetorniga. Nagu paljud teisedki Lõuna-Eesti maakirikud, on ka Kambja kirik üle elanud arvukaid purustusi, taastamisi ja ümberehitamisi, mis lõppkokkuvõttes on varjanud varasema ehitussubstantsi. Mitmel juhul on alles Teise maailmasõja põlengud toonud päevavalgele ulatuslikumat informatsiooni kirikute keskaegse ilme kohta – näiteks Karulas ja Helmes –, ning vaevalt teaksime suurt midagi ka Tartu Jaani kiriku skulptuuridest, kui poleks olnud 1944. aasta augustisündmusi.

Kambja kirik seisis varemeis alates 1944. aasta sügisest, varjates aastakümneid kiivalt oma ajalugu. Isegi hoolika vaatlemisega ei saadud siit midagi põnevat välja lugeda.

1985. aasta mais sondeeris siinkirjutaja veidike pikihoone lääneportaali ning nähtavale tuli suureformaadilistest tellistest laotud mitmeastmelise palendi fragment. See oli esimene märk, et kiriku kehandis peaks olema midagi keskaegset. 1990. aastal, töötades kiriku varemetes koos Udo Tiirmaaga, tekkis oletus, et pikihoone edelanurgas on olnud trepikäik. Sihipärasemate uurin-guteni jõuti aga alles viimaste aastate taastamistööde käigus. 1993. aasta sügisel, kui pikihoone lääneosa süvendati, teostas kiriku juures järevalvet Heiki Valk, järgnesid arheoloogilised kaevamised Ken Kallingu juhendamisel. Hoolimata sellest, et praeguseks on välja puhastatud ka algse pikihoone idaseina, kooriruumi ja käärkambri müüristik, on pilt Kambja esialgsest kirikust enam kui poolik ning uurijal on ainult üksikuid pidepunkte, millega skitseerida Kambja kiriku kohta Tartu piiskopkonna ehitusloos (vt ka Alttoa 1995: 80-81).

Meie keskaega puudutavat ürikulist materjali on säilinud äärmiselt napilt ning harva annavad kirjalikud andmed olulist tuge mõne kiriku ehitusloole. Ka Kambja kirikuga seonduv pole

erand. Palju on viidatud Kambja kihelkonna esmamainimisele 1471. aastal (LGU I: nr 476). Seda, et Kambjas oli oma vaimulik – *Borchardus de Kambie* –, on nimetatud juba palju varem, 1330. aastal (Arbusow 1913: 87). On ülimalt tõenäone, et tollal, XIV sajandil, viitab vaimuliku olemasolu ka tegutsevale kogudusele ja kirikule, kuid ehitise kohta mingeid kirjalikke ülestähendusi sellest ajast pole.

Kui uuritakse selliste vanade hoonete ehituslugu, mille puhul puuduvad täppismääratlusi võimaldavad materjalid (näiteks vana puit dendrokronoloogilisteks uuringuteks) ja kõnekad arheoloogilised leiud, on üheks võimaluseks kasutada arhitektuursete elementide võrdlevat analüüsi. Paraku tekib Lõuna-Eesti keskaegsete arhitektuurimälestiste puhul tihti suletud ring: ühelt poolt jääb üksikobjekti käsitlemisel vajaka teiste mälestiste võrdlusandmetest ja suurematest üldistustest, teiselt poolt aga eeldab selline teave põhjalikku informatsiooni mitmesuguste üksikhoonete kohta.

Kambja kiriku pikihoone sisemõõtmed on olnud 16,7x12,2 meetrit. Proportsioone ja akende rütmi arvestades – reeglina jäid akende asukohad ka ulatuslike rekonstrueerimiste käigus muutmata – on alust väita, et ruum oli kolmetraveeline. Arvestades pikihoone laiust võib oletada, et ehitis oli kolmelööviline, sest Eesti avaraim ühelööviline ruum, Haapsalu toomkirik, on 11,5 meetrit lai. Mingeid märke võlvidele viitavatest kilpkartest Kambja kirikus ei ole. Muidugi on väike võimalus, et vastav müüritsoon on oma praeguse väljanägemise ja kuju saanud uusajal ja igasugused jäljed võlvidest on hävinud, kuid see on siiski kaunis vähe usutav. Kaevamistel ei leitud mingeid märke ka keskaegsetest piilaritest, aga võimalus, et isegi piilarite vundamendid on täielikult eemaldatud, pole tegelikult tõenäone. Seega tuleks järeldada, et pikihoone oligi võlvimata, aga selline lahendus oleks vähemalt praeguse informatsiooni põhjal Lõuna-Eesti arhitektuuripildis täiesti erandlik, samas kui Põhja-Eestis oli lihtne võlvimata kirikutüüp XIV sajandil kaunis levinud (Jõhvi, Lüganuse, Keila), ilmselt inspireerituna Tallinna dominiiklaste puritaanlikest põhimõtetest. Samasugust lahendust kohtame hiljemgi, näiteks 1500. aasta paiku ehitatud Noarootsi kirikus.

Siiski – üks väike vihje võlvidele Kambja kirikus leidub. Nimelt on kiriku edelanurgas keerdtrepp, mille remontimiseks on mingil ajal kasutatud ühte roidetellist. See on kaksikmõikahse profiiliga. Sellist vormi kohtab küllaltki tihti Lõuna-Eesti hilisgootikas – enamasti XV sajandil, aga ka järgmise sajandi alul: Rannu kirik, Tartu toomkiriku ümberehitused, Tartu Jaani kiriku käärkamber. Et pikihoones on võlvidele raske kohta oletada, siis jääb võimalus, et võlvitud oli üksnes kooriruum. Kuigi selline lahendus on tavalisem meie varasemas ehituspraktikas (Ambla), näitab Noarootsi kiriku võlvitud kooriosa, et idee polnud võõras keskaja lõpulgi.

Uksi oli Kambja kirikul vähemalt kaks. Lõunaküljel on ukseava kinni müüritud ning keskaegsest kujundusest pole siin midagi säilinud. Lääneportaali oli hiliskeskaegsele Lõuna-Eesti kirikuarhitektuurile omaselt ilma kapiteeli- või talumitsoonita. Palendi moodustasid faasitud astmed, kusjuures väärib tähelepanu, et kasutatud pole mitte vastavaid profiilkive, vaid tavaliste telliste nurgad on raiutud lihtsalt maha ning palendi lõplik profileering on kujundatud mõrdiga. Oma kujult sarnaneb Kambja kiriku portaal kõige enam Puhja kiriku portaalile, kuigi seal on, erinevalt Kambjast, viimistlemisel kasutatud profiiltelliseid. Paraku ei abista seegi paralleel meid palju, kuna Puhja algkiriku ehitusaeg on selgitamata. Igatahes ei pea paika kirjanduses korduvalt esitatud ajavahemik 1495–99 (vrldl Alttoa 1995: 75j).

Kiriku läänefassaadiga on seotud veel üks lahendamata probleem. Enne praeguse torni ehitamist tehtud fotodel on kahel pool portaali näha mõne meetri kõrgused kontraforsilaadsed eendid. Nende funktsiooni on raske määrata, igatahes ei markeerinud pikihoone lõövijaotust. Kas siin on tegemist rudimentidega vanast tornist, mis on toetunud lääneviilule ja kahele portaali raamivale tugipiilarile? – Põlva ja Aksi kiriku ehitusmeistrid on viilutorni just sellisel viisil toetanud. Võimalusi on teisi. Muide, ka Puhja kirikul on kahel pool portaali olnud ristseinad, mille kuju ja funktsioon on seni selgitamata. Võimalik, et seal oli hoopis eeskoda.

Kambja ja Puhja kiriku paljudele ühisjoontele võime lisada veel ühe: müürijoonest osaliselt eenduv keerdtrepp edelanurgas.

Uks tehnoloogiline võte, mida näeme Kambja kiriku lääne-seinas, on puitarmatuuri kasutamine jäigastamaks müüri enne lubimördi lõplikku kivistumist. Sellist võtet on kasutatud näiteks Tartu toomkiriku koori rekonstrueerimisel 1470. aastail (Alttoa 1992: 18), Karksi linnuse värava kõrval oleva torni ehitamisel (oletatavasti XV sajand) ning Tarvastu linnuse danskrilaadse juurdeehitise juures. Ent kuigi kõik teadaolevad näited on seostatavad hiliskeskage sete ehitistega, ei tohi teha järeldust, et varem pole seinte toetamiseks puitarmatuuri kasutatud. Muide – sama tehnoloogiat on täheldatud ka vene linnuste juures (Kostotškin 1962: 201jj).

Toodud võrdlused on kõik üsnagi haprad ning ei luba suuremaid ja kindlamaid üldistusi. Silmatorkav on Kambja kiriku puhul küllaltki lohakas müüriladu – domineerib rohke mördiga laotud ebakorrapärane maakivimüür, mis omane pigem hiliskeskajale. Praegu jääb aga kõige olulisemaks pidepunktiks roidetellis. Selle ja ka teiste tähelepanekute põhjal sõandaks kiriku ehitamise paigutada umbkaudu XV sajandisse, ning seejuures pigem sajandi lõppu. Välistatud pole ka XVI sajandi algus. Esimesel pilgul võib näida, et selle määratluse vastu kõneleb üks asjaolu: Lõuna-Eesti hiliskeskage sete kirikute pikihoone on reeglina lühike ja lai, peaaegu ruudukujuline (EKA 1975: 70). See on tõesti domineeriv tendents (nimetame siin Rannu, Põlva, Karula, Halliste ja Tarvastu kirikut), kuid mitte ainuvalitsev – Põlva kiriku kaasaegseks loetud Äksi kirikul oli samuti traditsiooniline ida-läänesuunaline pikihoone.

Eelesitatu on ainult esialgne katse ajaliselt määratleda Kambja kiriku ehitusaega. Edasised uuringud nii Kambjas kui ka mujal Lõuna-Eestis võiksid öeldut täpsustada ning pole võimatu, et ka oluliselt korrigeerida.

Viidatud kirjandus

Altkoa, Kaur 1992: Eesti tellisgootika uurimisseisust.–Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat XI. 1988–1990. Stockholm, lk 9-24.

Altkoa, Kaur 1995: Märkmeid Lõuna-Eesti keskaegsetest maakirikutest.– *Ars Estoniae medii aevi*. Grates Villem Raam, Viro Doctissimo et Expertissimo. Koost. K. Altkoa. Eesti Muinsuskaitse Selts, lk 65-86.

Arbusow, Leonid (sen) 1913: Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. III Nachtrag. Mitau.

EArA 1965 = Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn.

EKA 1975 = Eesti kunsti ajalugu 1.I. Tallinn.

Kostotškin, Vladimir 1962: Russkoje oboronnoje zodtšestvo konca XIII natsšala XVI vekov. Moskva.

LGU = Livländische Güterurkunden. Bd. I (1207-1500). Hrsg. von H.v. Bruiningk und N. Busch. Riga 1908.

Vaga, Voldemar 1960: Problema prostranstvennoi formô v srednevekovoi arhitekture Latvii i Estonii. TRÜ toimetised, nr 86. Tartu.

EELK KAMBJA KOGUDUSE AJALOO ALLIKATEST EESTI AJALOOARHIIVIS

LEMBIT RAID

Kirjasõna kinnitusel on huvi Kambja kiriku ja koguduse mineviku vastu olnud kolme viimase sajandi vältel tähelepanuväärne. Teadaolevalt ilmutas esimesena Kambja-huvi Albrecht (ka Albert) Sutor, Kambja koguduse viies õpetaja, kes töötas seal aastail 1719–1758. Tema tegi algust kirikukroonika koostamisega, mida ta hilisemad ametivennad jätkasid 1939. aastani. Trükisõnas väljendus kõnealune huvi enamal määral Martin Lipu, Villem Reimani ja eriti Johannes Renniti publikatsioonides. Huvi põhjust võib ilmselt otsida Kambja kirikuõpetajate tegevusest, kes on igauks omal kombel jätnud sügavad jäljed kohalikku kultuuripilti koguduseelu korraldamisel, kiriku ülesehitamisel, hariduse, kultuuri, sotsiaaltoetuste, heategevuse ja tervisekaitse edendamisel, rahva kõlbeliste tõekspidamiste kujundamisel ning paljudes muudeski valdkondades.

Õnnelikul kombel on aeg säilitanud piisavalt kirjalikku teavet ja nii on öelduga võimalik seostada peaaegu iga Kambja pastori nime. Wastse Testamendi konverents rõhutab õigustatult Andreas Virginiuse panust, kes töötas Kambjas aastail 1660–1701. Tema mainekamateks järglasteks said Albrecht Sutor, kes kroonika kirjutamise kõrval sai tuntuks ka kui vaimuliku kirjanduse üks varasemaid loojaid, Johann Georg Zimmermann (tööaastad Kambjas 1772–1783), kelle säilinud tekstid kinnitavad head eesti keele oskust kõnes ja kirjas, Heinrich Andreas Erxleben (1785–1808), kes andis Tartu murdes välja Vana Testamendi lühikese kokkuvõtte ja vennastekoguduse lauluraamatu. Väarikal kohal selles reas seisab Karl Eduard Hasselblatti (1846–1889) nimi, kelle elutööks sai kiriku väljaehitamine ja sisustamine. Tema kõrval on auväärne koht ka Johannes Rennitil, kelle sulest ilmus Tartus 1899. aastal raamatuke “Mis räägivad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest”

Eesti Ajalooarhiivis säilitatavad kirjalikud allikad Kambja kiriku ja koguduse kohta jaotuvad hierarhilise päritolu kohaselt mitmesse fondi nagu teistegi kihelkonnakirikute omad. Kõige

rikkalikum ja terviklikumalt korraldatud allikakogus paikneb Kambja koguduse fondis (EAA, f 1255), mis sisaldab 491 säilikut ajavahemikust 1677–1939, ja sellesse kätketu iseloomustamine on käesoleva artikli põhisisu.

Teise allikagrupi moodustavad praostkondade materjalid, peamiselt Valga praostkonna (EAA, f 1208, aastad 1835–1932) ja Võru praostkonna (EAA, f 1205, aastad 1728–1940) toimikud, sest kogudus kuulus ajalooliselt Valga, lühemat aega Tartu-Võru kreisi, siis Tartu maakonda.

Endastmõistetavalt eeldab koguduse kirjavahetuse jälgimine lähemat tutvumist ka teiste praostkondade ja koguduste fondidega. Eriti kehtib see lähimate naabrite, Kambja puhul Tartu, Võnnu, Kanepi, Otepää, Rõngu ja Rannu koguduste osas, mille vaimulikud vajaduse korral Kambja kogudusele sageli toeks olid.

Koguduse majanduselu ja halduskorralduse jälgimisel on suureks abiks Tartu-Võru ülemkirikueestseisja fondi (EAA, f 1187, aastad 1712–1919) dokumendid.

Kolmanda allikagrupi moodustavad kõrgemate kirikuorganite – Evangeeliumi Luteri Usu Kindralkonsistooriumi (EAA, f 1186, aastad 1871–1917), Eestimaa kindralsuperintendendi (EAA, f 1188, aastad 1835–1919), Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumi (EAA, f 1187, aastad 1624–1944) ja Tartu linnakonsistooriumi (EAA, f 3765, aastad 1731–1847) fondide toimikud.

Neljanda ja väga suure allikagrupi moodustavad mitmesuguste ilmalike institutsioonide fondid: riiklike administratiiv- ja politseiasutuste, kohtu- ja prokuratuuriorganite, kinnistusametite, seisuslike administratiiv- ja kohtuasutuste ning omavalitsuste fondid, samuti õppeasutuste, kirjastuste, trükikodade ja nende järelvalveorganite, hoolekandetasutuste ja kultuurhariduslike seltside ning organisatsioonide fondid. Kuigi selles suures allikakoguses on tihti raske orienteeruda, võib siit ometi leida väärtuslikku lisa koguduse ja tema juhtide elu ning tegevuse kohta.

Mitmesugust teavet koguduse mineviku kohta sisaldavad veel Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku valitsemisorganite ja koguduste fondid (peamiselt Tartumaa koguduste omad). Kõigi allikagruppide kohta leidub lähemat teavet Eesti Ajalooarhiivi fondide loendis, mis ilmus Tartus 1992. aastal.

Visitatsioonidokumentides kord Martini, kord Maria nime kandva Kambja kiriku arhiiv on tänapäeva jõudnuna küll lünklik ja puudulik, kuid uurijaile ometi rohket ja mitmekesist teavet pakkuv. Arhiivi on laastanud sõjatuled ja vandaalide käed. Ei saa unustada, et kirik hävis nii Liivi kui Põhjasõjas. Teine maailmasõda muutis ta taas ahervaremaks. Koguduse arhiiv ise sai kannatada Saksa keisrivägede okupatsioonis ja Vabadussõja aastail. Arhiivi hinnalisema osa päästis hävingust õpetaja Oskar Erit, andes selle Riigi Keskarhiivile 1940. aasta oktoobris. Eesti Ajalooarhiivis (sellist nimetust kannab mainitud asutus tänases Eestis) on need säilikud koondatud Valga praostkonna Kambja koguduse fondi (EAA, f 1255). Fond ise jaotub kaheks nimistuks. väiksemas (n 2) on 5 mahukat säilikut, mis sisaldavad teavet sünni-, surma- ja abielumeetrikast ning andmeid koguduse tegevuse kohta (s 1 aastaist 1719–1793, s 2 aastaist 1760–1789, s 3 aastaist 1790–1806, s 4 aastaist 1807–1828 ja s 5 aastaist 1839–1935). Meetrikaraamatud (alates 1834. a), kirikutähed (alates 1823. a), sünni- ja ristimistähed (alates 1815. a) ja abiellumislõad ning abielulahutuste dokumendid (alates 1803. a) paiknevad fondi suuremas nimistuses (n 1).

Kirikuarhiivi põhiosa, esimene nimistu (n 1) on jaotatud sisult ja kronoloogialt nelja ossa, millest esimese moodustavad *pastori kantselei*, teise *kirikueestseisja-ameti*, kolmanda *kihelkonna koolivalitsuse* ja neljanda *kirikunõukogu* säilikud. Järgnevas püütakse lehitseda nimetuse *pastori kantselei* alla koondatud säilikuid ja pöörata päevasündmuse tähendust arvestades põgusalt ka kroonikalehti.

Pastori kantselei säilikute esimene alagrupp algab tsaari manifestide ja patentidega ning kubermangu- ja kreisijuhtide määrustega, mis pärinevad valdavalt XIX sajandist ja puudutavad enamasti nekrutite värbamist, väejooksikute püüdmist ja nende varjajate karistamist, kihelkonna- ja kogudusekohtute liikmete valimisi (s 1).

Teise alagrupi toimikutest, mis sisaldavad mitmesuguseid ees- ja ringkirju ning teadaandeid, pälvivad tähelepanu Lüvimaa ülemkonsistoriumi ringkirjad aastaist 1787–1819 (s 6) ja sama asutuse eeskirjaline juhend aastast 1779 praost Treublutile Põlva talupoegadele usutõdede selgitamise asjus (s 7).

Kolmanda alagrupi moodustavad visitatsiooniprotokollid aastaist 1683–1766, 1776 ja 1836–1858. Vanim visitatsioonijälg, 1630. aastaga dateeritud protokollil väljavõtte leidub neljandas alagrupis, mille sisuks on kroonikad ja introduksiooniprotokollid. Nimetatud väljavõtte on pastor Kõrber *senior* lisanud enda koostatud kokkuvõttele Kambja kiriku mineviku kohta 1840. a (s 60). Selle visitatsiooni ajal töötas koguduse õpetajana Henric(us) Fabricius (1630–1641), Otepää pastori poeg, endine Karl IX ohvitser. Protokoll kinnitab, et talupojad olid tema tööga üsna rahul. Siin leiduvad kohanimed *Valgsilla* ja *Koddalasme* (Kodijärve), elanikest mainitakse Mats Melli nime. Kambja õpetajate introduksiooniprotokollid aastaist 1808–1902 osutavad koguduse sidemetele naaberkoguduste vaimulikega.

Selle alagrupi hinnalisemaks säilikuks võib ilmselt pidada Kambja kirikukroonikat. Selle koostamist alustas pastor Sutor ajaloolise tagasivaatega 1700. aastani. Kajastades koguduse elu mitmeid külgi, tutvustab kroonika lähemalt ka kirikuhoone ja kiriklaga seonduvat: põlenguid, taastamisi, remonditöid ja sisustuse uuendamisi. Olulist osa kroonikast kasutas J. Rennit oma brošüüris, mis ilmus 1899. a Kambja kiriku ümberehitamise 25. aasta mälestuspühaks.

Kroonika jutustab õpetaja Andreas Virginiuse tööst koguduse seesmisel tugevdamisel, tema võitlusest ebausukommete ja mõisates valitsenud ülemäärase töösunduse vastu. Järgmisest õpetajast Erich Timmermannist (1702–1707) möödub kroonik vaikides, võibolla on selle põhjuseks Timmermanni pagemine sõja jalust, võttes kaasa Kambja kirikuraamatud. (Naasmise järel Timmermanni enam Kambjasse õpetajaks ei võetud, vaid ta suunati Vastseliina kogudust juhtima.) Pastor Sutori kroonikusulg jutustab üksikasjaliselt Põhjasõja koledustest Liivimaal: tartlaste küüditamisest aastatel 1707–1708, linna mahapõletamisest ja venelaste teistestki vägivallategudest, ning sõja järel maad tabanud suurest katkust. Need teated pärinevad Tartu pastorilt Grotjanilt, kes Timmermanni pagemise järel Kambja kogudust teenis.

Pastor Sutori enda tähelepanekud ja ajamärkmed algavad 1719. aastast, mil ta asus teenima Kambja kogudust. Tema eestvõttel tehti 1721. aastaks korda sõjas kannatanud kirikuhoone, 1753. aastal valmis uus õpetajamaja. Kitsastes ainehistes oludes suudeti

muretseda vajalikud kirikuriistad ja sisustus. Pastor nõudis mõisnikelt rangelt, et need võimaldaksid talupoegadel vabalt jumalateenistustel käia ega koormaks neid sel ajal töökohustusega. Ta astus agaralt vastu Palupera mõisnikule, kes püüdis Kambja eakat köstrit, Eesti kultuuriloost hästi tuntud Ignatsi Jaaku ja tema lapsi mõisaorjusesse nõuda. Nagu ilmneb visitatsioonidokumentidest, ei täitnud Sutor kirikukatsujate nõudeid, et kiriku juures oleksid karistuspink ja -tulp, kaela- ja jalarauad koguduseliikmete nuhtlemiseks. Sutori-aegne kroonika teatab veel 1726. aasta suurest näljast ja 1730. aasta rängast põuast.

Sutori väimees Johann Heinrich Frost kutsuti Kambjasse Rõngu kogudusest. Tema tegevusaastail (1760–1772) pandi suurt rõhku pühapäeva pühitsemisele, rangelt määrati kindlaks pulmapidude külaliste maksimaalarv ja laual pakutava söödava ning joodava ülemmäär. Kindel kord oli kirikumaksude sissenõudmisel ja matuste korraldamisel. Surnuid maetud kiriku ümber nõnda, et ristimata lapsed, kerjused ja armulauast eemale hoidnud maeti kiriku põhjapoolsele küljele. Tõhusat tööd tehti koolikorralduses – 1765. aastal tegutses kihelkonnas 8 külakooli, kiriku juures antud "peakooli" õppus vältas 6–9 nädalat. Muuhulgas selgub kroonikast, et sel ajal oli Kambja-mail palju hunte, kes murdnud lapsi ja täiskasvanuidki.

Järgmise õpetaja, Johann Georg Zimmermanni (1722–1783) algatusel rajati 1773. aastal praeguse Kambja kalmistu kohale 40x40 sülla mõõdus nn matuseaed, esimesena viidi sinna Riiviku Hermike 5aastane poeg Toomas Vana-Kammeri vallast Kavandu külast. On näha, et koguduse aineiline seisund paranes järkjärgult. Võõrmündrid püüdsid taastada oma väheseid privileege, millest pastor neid ilma oli jätnud. Visalt kulges koolide tegevus, sest koolmeistrid olid oma muredega üksi jäetud. Tähelepanuväärse sündmusena märgib kroonik, et 1780. aastal ristiti Kambja kirikus Greeda-nimeline neiu, kes vanemate hooletusest 20aastaseks saamiseni ristimata olnud. Ristimise üksikasjalises kirjelduses pälvivad tähelepanu sisu ja kirjaviisi poolest korrektsed eesti-keelsed küsimused ristitavale, osutades pastor Zimmermanni heale eesti keele oskusele.

Aastail 1785–1808 oli Kambja koguduse õpetajaks Heinrich August Erxleben. Tema tegevusajal, 1786. aasta juunis, võeti ette

põhjalikum koolirevisjon, mille tulemused kõigi 7 tegutsenud kooli osas on säilinud. Revisjoni aruannetes kajastuvad koolihoonete korrasolek, koolmeistrite palgaolud ja mõisnikele tehtud ettepanekud nende parandamiseks. Erakorralisena mainitakse, et 1793. aastal maeti Kambjas 103 aasta vanuselt surnud Louise von Helmersen.

Kui Erxleben 1808. aastal ametist lahkus, kutsuti õpetajaks Emmanuel Stockenberg Rannust, kes varem oli lühemat aega Kambjas abiõpetajaks olnud. Tema töötas Kambjas 1845. aastani. Stockenbergi ametiajal köstriks olnud Johann Thal ehitas ise kirikule orelit – esimese Tartu kreisis. Suuri kulutusi kanti puutorni parandamisel. Koguduse siseelu oli aktiivne, visitatsiooni andmeil ulatus armulaualiste arv 12 000ni, koguduseliikmeid olnud umbes 8600 hinge. 1. juulil 1830. aastal tähistati Augsburgi usutunnistuse 300. aastapäeva, sama aasta 13. juunil peeti kabeliaias esimene surnutepüha. Sel päeval kandnud Liivimaa pastorid esmakordselt uut ametirüüd – musta kuube, laia musta kraed ja sametkübarat. “mida võõrkeeli baretiks kutsutakse” Seni kanti Rootsi kirikuseaduse kohaselt vaid laia kraed, mille otsad heideti üle õlgade ja mille alt – seljalt põlveõnnaldeni – rippus kitsas kaleviriba ehk loor. 1827. aastal ilmuvad armulaualiste loenditesse esmakordselt ka eesti perekonnanimed, teistesse kirikuraamatutesse jõuavad nad alates 1834. aastast.

Stockenbergi surma järel kutsuti Kambja koguduse õpetajaks Tartu koguduse soovitusel Karl Eduard Hasselblatt (1846–1889). Tema elavdas Stockenbergi tegevusaastate lõpul soikunud kiriku-elu. Kambjas seni jõuliselt arenenud vennasteliikumisest algas nüüd tagasivool kirikukogudusse – naasis enam kui 800 hinge. Peaaegu täielikult taastati vahepeal vaibunud koolitegevus. Algu kujunes siin raskeks, sest enamus 13st kihelkonna koolist ei töötanud üldse, “peakooli” tulnuist ei tundnud paljud käsuõpetust, 1858. aasta visitatsioonil kontrollituist ei mõistnud veerandijagu lugeda. Kirikuelu uue tõusu kõrval võis Kambja-mail täheldada ka majanduslikku edasijõudmist. 1849. aastal osteti kihelkonnas esimesed talud: Peeter Ottas Unipihalt ostis päriseks Villemi talu Vana-Kuustes; Andres Kangro, samuti Unipihalt, sai oma kodu-kohas Kääri talu peremeheks. 1849. aastal ehitati kirikla krundile kihelkonnakool, kus õppetööd alustati 1852. aastal, seejärel sai uue

kuue pastoraadihoone. Kirikusse paigaldati 1851. aastal Tallinna kunstnikult Walterilt ostetud uus altarpilt, mis hiljem paiknes käärkambris. Siinkohal lõpevad pastor Hasselblatti kroonika-märkmed. Ulevaate tema tegevuse viimaste aastakümnete kohta tegi juba õpetaja Johannes Rennit, kes pidas Hasselblatti elutööks kirikule uue oreli ostmist Guido Knaufilt Gothast ja selle paigaldamist, uue altarpildi soetamist ja paigaldamist 1888. aastal. Pildi maalis Rudolph von zur Mühlen Tartust. Kõik need varad osteti koguduse korjandustest laekunud vahendite eest.

Koguduse heldus ilmnes ka õpetaja Johannes Renniti Kambja-aastail (1890–1900). 1890. aastal suudeti osta kolm suurt kroon-lühtrit ja kaks kuueharulist lühtrit altarivalgustuseks. Sellel ja järgmisel aastal osteti veel 32 kolmeharulist seinalühtrit – nende esmavalguses peeti 1890. aasta jõuluaja jumalateenistused. Veel osteti kirikule mustad ja punased kantslitekid (ilmselt on mõeldud kantslikatteid) ja hakati koguma raha uue torni ehitamiseks.

Palju huvitavat on kirikukroonika viimasesse järku kirjutanud õpetaja Friedrich Wilhelm Ederberg (1902–1927) ja Oskar Eritsa, kes töötas siin 1930. aastast kuni iseseisvusaja lõpuni.

Pastor Ederbergi märkmeist paeluvad tähelepanu nende sünd-muste kirjeldused, mis toimusid Kambja kihelkonnas ja Tartu kreis-sis üldse 1905. ja 1917. aastal, eriti aga Saksa keisrivägede oku-patsiooni ja Vabadussõja ajal. Ilmutanud kirikukantslis kareda-sõnaliselt sümpaatiat okupatsioonivõimude tegevuse suhtes, kaotas ta juba Eesti Vabariigi algusaastail koguduse nõukogu toetuse. Lahkarvamuste süvenedes oli ta sunnitud sellest õpetaja-kohast loobuma. Sel puhul jättis ta kirikukroonikasse pikema peatüki, millest õhkub meelepaha mõne koguduse aktivisti suhtes ja kumab läbi suutmatuse kohaneda uue aja tingimustega.

Mitu sissekannet kroonikas pärineb pastor Eritsa sulest. Neist üheks värvikamaks võib ilmselt pidada ülevaadet Rootsi kroonprints'i külaskäigust Kambjasse ja kirikusse 1932. aastal seoses Tartu ülikooli juubelipidustustega. Selle sündmuse väga üksikasjalise kirjelduse kõrval leiame kroonikaraamatust ka kroonprints'i sissekande ja kuningliku autogrammi. Tänu pastor Eritsale on Kambja kirikuarhiiv säilinud tänini ja avatud ka tulevaste põlvede kirikuloolastele, ajaloolastele, kodu- ja kultuu-riloo huvilistele.

Kirikukroonika kõrval leidub pastori kantselei materjalide neljandas alagrupis hinnaline toimik "Aruanded koguduse usuelu ja rahvuse üle 1834–1860" (s 64), mis võiks oma tervikliku statistika tõttu tõsiselt huvi pakkuda ka demograafidele: toimikus on koondtabelid, mis kajastavad koguduse tegevuse ja koosseisu muutusi aastatel 1834–1929.

Pastori kantselei säilikute viies alagrupp hõlmab vaimulikku kirjandust, käsikirju ja põhikirju. Siin on säilinud 1816. aastast pärinev *Palwe, Palwusse, eenpalwe ninck Kittuse Laulo* eksemplar ja Tartus 1872. aastal ilmunud *Meie Issanda Jesuse Kristuse Wastne Testament*. Käsikirjalistest materjalidest peaksid tänases kontekstis eriti pilku paeluma kaks säilikut – üks neist sisaldab pastorite arvamusi uue, lõunaeestimurdelise lauluraamatu väljaandmise puhul (1827–1829). teine aga pastor Jaan Bergmanni kirjavahetust aastaist 1913–1915, mille sisuks Uue Testamendi ning Piibli tõlkimine (s-d 77 ja 93).

Neist esimeses toimikus võetakse võrdluste aluseks 1816. aastal ilmunud lauluraamatu tekstid ja kõrvutatakse neid toonase kõnekeelega ja kirikumuusika tegelike vajadustega. Võrdlejad ise olid ära teinud suure töö: Rannu õpetaja Wilhelm Friedrich Steingruberi märkmed on kahes mahukas kaustikus, palju ruumi võtavad enda alla Rõngu õpetaja Karl Heinrich Gustav Gehewe omad. Võru pastori Bornwasseri ja tema Põlva ametivenna Schwartzi ettepanekud on peamiselt keelelist laadi – tekstide mugandus-ettepanekud.

Teises toimikus on Paistu õpetajale Jaan Bergmannile (töötas seal 1884–1916) ametikaaslaste poolt saadetud arvukad kirjad, mis sisaldavad õnnitlusi Uue Testamendi ilmumise puhul, kuid ka rohkesti märkusi, eriarvamusi ja ettepanekuid Piibli tõlkimise osas. On realugejate arvamusi ja anonüümsete kriitikute parandusi ja täpsustusi. Teoloogidest reageerijate hulgas mainigem prof. T. Hahni Tartu ülikoolist, õpetajaid J. Köppu Laiuselt, J. Liivi (Liiv) Raplast, R. Wühnerit Valgast, A. Westrén-Dolli Viljandist. Need kümned ja kümned kirjad, millest paljudel on Bergmanni üsna järsukoelised märkmed, moodustavad ühtekokku mahuka säiliku, mis seni on meie piiblitõlke uurijate poolt täiesti kasutamata seisnud. Ka pole selge, kuidas sattus see osa Bergmanni arhiivist Kambjasse.

Pastori kantselei viimase, kuuenda alagrupi moodustab kirikuarhiivi eriti väärtuslik osa – kirjavahetus. Sõltuvalt allikate hulgast, kronoloogia ulatusest ja teemade rikkusest saab järgnevas osutada selle alagrupi toimikutele vaid valikuliselt ja kõige üldisemal kujul. Just kirjavahetustes avaneb kõige selgemalt koguduse elu, selle kordaminekud ja kaotused, just siin omandavad värvikirkuse kirikuraamatute kuivad, kommentaarideta read.

XVII–XVIII sajandi kirikuõpetajate kirjavahetusest on vähe säilinud. Esimesed on siin pastor Andreas Virginuse kirjad maakohtule (september 1677 – mai 1698) röövimise, laiba ülevaatuse regulatiivi tasumise jmt asjus (s 241). 1703. aasta 14. märtsist pärineb Ericus Timmermanni kiri ametivõimudele, milles kaevatakse Võisiku mõisavalitseja (amtmanni) Andres Skogi peale, kes oli ühe talupoja kas surnuks peksnud või peksta lasknud (s 242). Kolmanda vanima toimiku moodustavad Albrecht Sutori kirjad ristimisteade asjus aastaist 1734–1742 (s 243).

XIX–XX sajandi kirjavahetus on seevastu mahukas ja temaatiliselt kirev, hõlmates kiriklik-konfessionaalseid küsimusi, kiriku elu seesmist ja välist korraldust ning peegeldades sel moel üsna ammendavalt kiriku osa ja kohta kihelkonna eluavaldustes ja arengutes.

Fondi selles osas paiknevad säilikud on kas suured, kronoloogiliselt korrastatud *varia*-kaustad või temaatilised, kohati kahtekolme ainevalda puudutavad koondtoimikud. Põgusamal pilgul võivad kronoloogiliste koondtoimikute pealkirjad uurijat eksitusse viia, sest neisse on märgitud vaid paar ainevalda, samuti ei vasta neis vaadeldav temaatika kaugeltki mitte alati osutatud ajaraamidele. Seestõttu eeldab ühe või teise probleemi uurimine kõigi koondtoimikute hoolikat, leht-lehelt läbivaatamist.

Peatugem lähemalt mõnel koondtoimikul. Üks neist hõlmab praktiliselt terve sajandi – 74-leheline korrespondents kajastab aastaid 1800–1899 (s 244). Siin leidub nii sissetulnud kui väljasaadetud kirju, sealhulgas kirjavahetus Tartu Sillakohtuga, Tartu 4. Kihelkonnakohtuga ja paljude teiste asutustega vallaslastele alimentide väljanõudmise kohta; üks osa kirju käsitleb toetusrahade maksmist koolera läbi vanemateta jäänud lastele ja muid sotsiaalhoolduse küsimusi; on mitmesugust kirjavahetust

teiste koguduste õpetajatega, sealhulgas ka uue kirjakeele kasutuselevõtmise asjus.

Aastaist 1890–1897 on säilinud kirjavahetus Võru praostiga jumalateenistuste pidamise üle kohalikes palvemajades; kirjavahetus koguduse liikmetega, kes süüdi tütarlaste võrgutamises või mõnes muus ebakõlblas teos; on mitmeid jälgi pastori katsetest lepitada lahkuminevaid abielupaare jpt (s 256).

Suur kronoloogiline koondtoimik sisaldab aastatega 1900–1910 dateeritud kirjavahetust, mida peeti Peterburis asunud Evangeeliumi Luteriusu Kindralkonsistoriumi ja Kroonupalatiga, nagu on märgitud säiliku pealkirjas; korrespondents sidus aga teisigi ametiasutusi ja üksikisikuid. Koondtoimiku ainevald on mitmekesine ja kirev: leiame kirju, mis vahetatud uue agenda kasutuselevõtmise, põllumajanduslike kursuste korraldamise, õnnetuskindlustuse levitamise, leskedekassa korraldamise ja Liivimaa Mere-misjoni asjus. On ka Vene Naiste Liidu pöördumised koguduse poole abi saamiseks Vene-Jaapani sõjas haavata saanud sõduritele laatsarettide ehitamiseks ja haavatutele ravimite muretsemiseks. Samas on lugeda kaebusi, et koguduseliikmed on oma vastsündinuid hakanud (s 261).

Analoogilised koondtoimikud sisaldavad kirjavahetust aastaist 1907–1916 (s 266), 1911–1918 (s 268), 1919–1923 (s 270), 1924–1935 (s 274) jt. Eesti iseseisvusaastatel peetud kirjavahetus ongi valdavalt just sellistes koondtoimikutes.

Üksikjuhtudel leidub temaatilise kirjavahetuse koondtoimikuid, mille ajaraamid hõlmavad vägagi pikki intervale — toimikusse “Sõjaväekohuslaste ja nekrutite asjus” mahuvad näiteks aastad 1806–1904 (s 245). See toimik kajastab Kambja kihelkonnast võetud kutsealuste arvu, mõnikord nende nimesidki. Kirjavahetus Venemaa vaimulikega näitab, et on tehtud järelepärimisi Kambjast sõjaväeteenistusse võetud meeste käekäigu ning nende pensionidokumentide kohta. Aastaist 1848, 1854 ja 1855 on säilinud keisri korraldused “liisupoiste” teenistusse kutsumise ja proviandi määra kohta, mida kihelkonnal tuli anda. Toimikus leiduvad Sõjaväeasjade Maakondliku Departemangu juhendid soodustuste tegemiseks vallaslastena sündinute sõjaväkke võtmisel ning mitmeid muidki kirju ning korraldusi selles küsimuses.

Üks osa toimikuid kajastab koguduse hoolitsust suurte sõdade ajal kroonukuube kandnud Kambja kihelkonna noormeeste eest, sõjas haavata saanute eest, langenute vanemate ja perekondade eest. Siin peegeldub koguduse aineeline panus selles valdkonnas korraldatud ühiskondlikesse või riiklikesse kampaaniasse. Neis leidub korrespondents Harbiinis tegutsenud luterlike sõjaväevaimulikega Vene-Jaapani sõja aastaist ja pastorite osalemise kohta sõjaväelaatsarettide organiseerimise kampaanias (s 261). Ka Esimese maailmasõja aastail toetati evangeelsete sõjaväevälilaatsarettide tegevust. On säilinud ka kirjavahetus Peterburi Evangeelse Sõjaväelaatsaretiga aastaist 1907–1916, dokumendid siinsetele sõduriperedele abirahade väljamaksmise kohta aastaist 1909–1916, sõjavangide ülesleidmise kohta vaenlase poolelt ja teistel selle valdkonna teemadel (s 266). Selle teemaringiga haakub kirjavahetus Põhjarinde Sõjapõgenike Majutamise Peavalitsusega aastaist 1916–1917, kus paluti koguduselt abi Lätist oodatavate sõjapõgenike majutamiseks kihelkonnas (s 269). Eesti Vabariigi algusaastaist peale oli päevakorras Vabadussõjas hukkunute mälestuse jäädvustamine (s-d 270, 274), loteriide ja teiste ürituste korraldamine sõjas haavata saanute toetuseks (s 274), toetusrahade kogumine sõja-aastail vigastatud või purustatud kirikuhoonete parandamiseks või taastamiseks (s-d 270, 274).

Kiriku otsene osa sotsiaalabi korraldamisel nähtub kõige paremini toimikust, kus on materjali koguduse vaeste abistamise kohta aastail 1891–1904. Siit leiame tabelid isikunimede ja väljamakstud toetussummadega. Neid toetusi jagati jõuludeks ja lihavõttepühadeks ja nad olid enam-vähem ühesuursed (s 257). Samasse teemaderingi kuuluvad ka säilikud, mis tunnistavad koguduse hoolet Kambja kihelkonna puuetega noorte eest: kirjavahetus E. Sokolowski *Hephata*-asutusega aastaist 1886–1901 kihelkonna kaheksa noore kurtumma koolitamise ja neile ameti õpetamise kohta (s 255) ja analoogiline säilik pimedate või raskete nägemishäiretega koguduseliikmete koolitamise ja neile ametioskuste andmise asjus – seda kirjavahetust peeti Oscar Nothnageli juhitud Pimedate Instituudiga Riias ja samalaadse asutusega Peterburis. Siit nähtuvad ka valdade eraldised vajalike õppe- ja ravikulude katmise kohta aastaist 1895–1902 (s 258).

Kiriku ühiskonnakeskset seisundit aitavad mõista ka toimikud, mis kajastavad tervislike eluviiside propagandat ja asjalikku hoolt inimeste tervise eest. On säilinud toimik, mis räägib karskustööst Kambjas aastail 1911–1918 (s 268) ja hilisemad kirjad, mis iseloomustavad koostööd Eesti Karskusliiduga. On ka konkreetseid jälgi karskustegevusest, näiteks leidub ühes koondtoimikus kellamehelt A. Ruudult 6. oktoobril 1907. aastal võetud kirjalik töötus “viina ja õlle joomist tänasest päevast maha jätta” (s 261).

Ajapikku sai kirik kihelkonnas selleks kohaks, kus õpetati inimesi oma tervist hoidma, jagati teavet ränkade nakkushaiguste kohta – kuidas neist hoiduda ja kuidas jagu saada. Kirikukantslist õpetati valvama vee puhtuse üle ja hoiduma düsenteeria eest (s-d 261, 268), selgitati, mis on pidalitõbi ja kuidas seda vältida (s 261). Aastaid 1848–1908 hõlmab toimik “Koolera vastu võitlemise asjus” (s 248), mis sisaldab faktilist materjali selle haiguse jõudmise kohta Venemaalt Eestisse. Aastaist 1911–1916 on toimik “Kaitserõugete panemise asjus” (s 262) – selles kirjeldatakse tõvepuhanguid ja antakse juhendeid rõugetesse surnute matmise kohta. Nii selles kui ka teistes toimikutes leidub koguduse õpetaja allkirjaga nimekirju nende inimeste kohta, kellele rõuged pandud. See tegevuslõik oli nõnda tähtis, et aastaist 1834–1929 säilinud koguduseelu kajastanud peamiste statistiliste andmete hulgas oli kindel koht ka rõugete panemisel (s 64). Selles asjas peetud eritoimikus leidub tore kirjalik tõend:

“Peter Tarrask om Nöstmedt pandnu
neide kahel Tüdrukul

Liis Mare Hanso Tütar

Liis Kontsen Jakkopi Tütar

Kohtomees Endel Prikel

Magatsi kirjoda D. Buik“ (või Brik –L.R.).

Juba Eesti Vabariigi alguses, 1919. aasta novembris teavitati siin Tartu maakonnavalitsuse määrust “Katku, koolerasse, plekilisse soetõppe, rõugetesse, sarlakitesse ja difteeriasse surnud inimeste matmise kohta” (s 270). Matmiseks polnud nüüd enam vaja oodata varem nõutud 3x24 tundi, neisse haigustesse surnud pidi kohe maetama. Originaaldokument kannab siseministri Hellati ja tervishoiuministri dr Koniku allkirja.

Kiriku kaudu levitati kihelkonnas ka majandusteadmisi ja anti vastavat nõu: teavitati põllumajanduslike kursuste korraldamisest, jagati juhatusi töö- ja ravikindlustuse kohta (s-d 261, 264), tehti koostööd Lõunamaa Üldkasuliku Majandusühisusega (s 268). anti nõu metsade korraldamise asjus (s 270).

Ühiskondlike organisatsioonide ja seltside kujunemine ja edenemine kajastub vähesel määral kiriku kirjavahetuse selles osas, mis pärineb tsaaririigi aastaist. Peamiselt on tegemist Venemaa Piibliseltsi Kambja abiseltsi kirjadega vaimuliku kirjanduse levitamise asjus (s 247, aastad 1846–1906, ja s 254, aastad 1896–1899). Üksikuid teateid seltsidest leidub ka hilisemates koondtoimikutes (s-d 261, 268), kusjuures kõneks on kas karskusliikumine või Eesti Must-Sinise Risti tegevus, mis levis Esimese maailmasõja aastail.

Koguduse sidemed kirikuväliste seltside ja ühenduste, liikumiste ning kampaaniatega tihenesid Eesti iseseisvuse aastatel. Kõrvuti Kambja koguduse fondis säilinud huvipakkuva informatsiooniga EELK ja riigivõimu vahekorra õiguslikust sätestamisest ja kujundamisest aastail 1919–1922 (s 270) on jälgi õpetaja F. W. Ederbergi isiklike suhete arengust Eesti Kristliku Rahvaerakonnaga ja tema sidemetest Eesti Rahva Muuseumi Päästetoimikonnaga, Vigastatud Sõjameeste Ühingu Tartu osakonnaga, usupuhastuse 400. aastapäeva tähistamist korraldanud kirjanduskomisjoniga ja langenud sõjaväelaste haudade tähistamist organiseerinud liikumisega.

Aastaid 1924–1935 hõlmava kirjavahetuse koondtoimikust (s 274) leiame öeldule rohket lisa. Reastagem see kronoloogiliste märkmetena, mis lubavad tehtust saada siiski vaid pelgalt ettekujutust.

1924 aasta

– jaanuaris osaleti piiskop Jakob Kuke hingekarjaseameti 25. a juubeli tähistamisel, tehti koostööd koguteose “Eesti Avaliku Elu Tegelased” koostamisel ja peeti Kambja kihelkonna teadusseltside kongress;

– veebruaris organiseeriti Villem Reimani päeva üritusi;

– aprillis korraldati koos Eesti Rahva Muuseumiga (ERM) loterii Rahvusliku Arhiivraamatukogu heaks ja osaleti Vabadus-

sõjas langenud kangelaste haudadele mälestusmärkide püstitamiseks korraldatud loteris;

- mais tehti korjandus Punase Risti Seltsi heaks, osaleti kolmel korral kindral Laidoneri nimelise Invaliidide Kapitali Tartumaa komitee korjandustes;

- juunis müüdi rinnamärke ja tehti korjandusi sõjainvaliidide heaks;

- juulis osaleti Fr. R. Kreutzwaldile Võrru püstitatava monumendi kampaanias.

1925. aasta

- aprillis oli päevakorral ainelise abi osutamine sõjas kannatanud Narva-Jõesuu kiriku taastamiseks;

- juunis peeti Maaritsa surnuaial kalmistupüha koos Prangli õigeusu koguduse preestriga ja vastati Vihterpalu Gustav Knorrigi nimelise Kõlbelises Hädahus Olevate Tütarlaste Varjupaiga toetusavaldusele;

- septembris osaleti Eesti Kirjanduse Seltsi toetuskampaanias;

- oktoobris võeti osa Julius Kuperjanovile Tartu Maarja kalmistule hauasamba püstitamise kampaaniast, vastati Hans Kruusi küsitluslehele vene õigeusku üleläänute kohta Kambjas aastail 1840–1849;

- osaleti agaralt Kristliku Rahvaerakonna tegevuses, koguti professorite Peeter Põllu ja Hugo Bernhard Rahamäe palvel vahendeid Tartu ülikooli kiriku remondiks, osaleti ERMi ja sõjas haavata saanute heaks korraldatud loteriidel, Luteriusu Sisemisjoni Seltsi tegevuses, toetati Eesti Kristliku Üliõpilasseltsi algatusi, protestiti koos Eesti Kirikuõpetajate Ühinguga uue perekonnaseisuseaduse vastu ja oldi abiks ERMi viimisel Raadi mõisa.

1926. aastal toetati Eesti Kristliku Üliõpilasseltsi suvekursusi Siguldas, osaleti mitmesugustel traditsiooniks muutunud toetuskorjandustel, korraldati palvetunde Sipe, Unipiha ja Kammeri koolimajas.

1927 aastal oldi tegevad karskusliidu ettevõtmistes ja elukindlustuse korraldamises.

1928. aastal osaleti professor Rudolf Bernakoffi algatatud Tüsi-kuse Vastu Võitlemise Seltsi ettevõtmistes: korjandustes ning teistes *Valge lille päeva* üritustes.

1929. aastal anti taas abi Eesti Kirjanduse Seltsile "Eesti Avaliku Elu Tegelaste" kokkuseadmisel ja osaleti tavaks saanud toetuskampaaniates. Jne. Jne.

Osundatud toimik (EAA, f 1255, n 1, s 274) võib kirikuloo, koduloo ja ka kunstiajaloo uurijatele huvi pakkuda seal säilinud vastuskirja tõttu piiskop J. Kuke ankeedile (ilmselt 1929. aastast) kristlike mälestusmärkide olemasolu ja nende seisundi kohta Kambjas. Selles vastuses sisaldub esiteks detailne teave nüüdseks tules hukkunud Kambja kiriku sisustuse, kiriku varade ja ajalooliste dokumentide kohta. Samas osutatakse ka pastor Andreas Virginiuse kuuele kirjale aastaist 1689–1698 (ei saa kindlalt väita, et jutt on praegu Eesti Ajalooarhiivis leiduvatest kirjadest). Teiseks kirjeldatakse lähemalt Kambja kalmistul ja kihelkonna territooriumil leidunud ajaloolisi muistiseid: hauasambaid ja nende pealiskirju, kalmistu arhitektuuri, kiviriste põldudel.

Koguduse fondis on terviklik teaberikas toimik Kambja kalmistu kohta (s 260). Selle sisu jääb aastasisse 1846–1916. Siin on säilinud 1846. aasta 16. aprilli patent, mis sätestas toonased matmiseeskirjad ja kalmistu korrastamise. Tervikliku tsükлина leidub siin materjali 1905. aastal tehtud korrastustöödest ja ehitustest. On säilinud hauaplatside pärandamise testamendid, 1914. aastast pärinevad kalmistu suurendamise taotlused ja 1916. aastast kalmistu plaanid.

Omaette toimiku moodustavad saadetud ja saadud kirjad uue oreli paigutamise kohta 1876. aastal. Siit nähtub, miks praost Hasselblatt langetas valiku just Guido Knaufi orelivabriku kasuks. Siin on oreli dokumentatsioon, ostuleping, Saksamaalt Gothast Kambjasse transportimise ja saatmise formularid, paigaldamise kuluõiendid (s 252).

Paljudes säilikes (näit s-d 267, 271, 272, 273, 274) on kirjava-hetust seoses sellega, et üks osa Kambja koguduse liikmetest läks üle baptistide, osa adventistide juurde, mõnedest said ateistid. Säilik sisaldab ka kiriku majanduslikke nõudmisi kogudusest lahkujate suhtes. Need materjalid jäävad valdavalt aastatesse 1909–1935.

Vastavalt luterliku kiriku seadustele seisid koguduste majandus- ja haldusasjad kirikueestseisjate pädevuses. Kambja pastori kantselei dokumentides leidub vaid üks toimik, mis jutustab

teravast konfliktist koguduse õpetaja ja kirikueestseisja vahel. See pärineb 1836. aastast ja kajastab pastor Stockenbergi tüli eestseisjaga, kes oli oma võimupiire ületanud (s 246).

Kambja koguduse fondi teise põhiosa moodustavadki kirikueestseisja-ameti toimikud. Siin on üksikud vanad konvendi-protokollid ja vakuraamatud (sealhulgas ka eestikeelsed) alates 1805. aastast, kassaraamatud aastaist 1786–1917, samuti taludega sõlmitud mitmesugused rendi- ja töölepingud.

Väärtusliku allikagrupi moodustavad plaanid, kaardid ja nende kirjeldused. Siin on kirikumõisa ja kirikuvalla plaanid aastaist 1808–1860 (s 337), ühendusteede kaart väljaarvestatud pikkusemõõtude ja vahekaugustega 1826. aastast (s 338), kalmistuplaanid aastaist 1847–1883 (s 339). Veel paiknevad siin kiriku plaanid, oreli joonised, torni kavandid. Paljus võivad uurijad abi leida kirikueestseisja-ameti registreerimisraamatutest ja kirjavahetusest, samuti arvepidamise raamatutest ja dokumentidest.

Mitmekesist teavet leiavad uurijad koguduse fondi kolmandast põhiosast – kihelkonna koolivalitsuse säilikutest, mille algus ulatub 1874. aastasse. Siin on koolivalitsuse protokollid, õppekavad, aruanded, koolide revideerimise tulemused. Nii neis kui mitmesugustes ankeetides ja nimekirjades sisaldub tähelepanuväärset allikmaterjali kihelkonna haridus- ja kultuurielu kohta.

Kambja koguduse fondi neljanda ja viimase allikagrupi moodustavad kirikunõukogu materjalid – kirikuraamatud aastaist 1874–1907.

Ülalöelduga on püütud tõmmata vaid kõige üldisemaid piirjooni nende teabevarude ümber, mida kätkeb endas vaid üheainsa Lõuna-Eesti luterliku koguduse fond Eesti Ajalooarhiivis. Ometi pole selliste allikate tundmiseta enam mõeldav ajaloo ja tema abiteaduste vastamine ikka nõudlikumalt uksele koputavale kutsele koostada põhiväärtustele rajatud, ajaproovides püsiv eesti rahva terviklik minevikukäsitus.

VILLEM REIMAN PIIBLI TÕLKEST

KADRI KALDMA

Villem Reiman sündis 25. veebruaril (uue kalendri järgi 9. märtsil) 1861. aastal Viljandimaal Pauna talus. Juba varakult hakati teda kasvatama kristlikus ja isamaalises õhkkonnas. Ilmselt tänu sellele sai elavaloomulisest poisist kirikuõpetaja, kes tegeles Eesti ajaloo uurimisega: algatas eesti kirjandusloo vanima perioodi läbitöötamise ja toetus seejuures usaldusväärsetele allikatele; avaldas ülevaate Piibli eesti keelde tõlkimise ja publitseerimise ajaloost; avaldas nii saksa- kui eestikeelseid lühiuurimusi kirjakeele arendajatest: Rossihniusest, Virginiusest, Hornungist. Andis ülevaate eesti rahvakooli rajajatest Forseliusest, Ignatsi Jaagust, Adamsonist jt. Lisaks sellele oli ta veel tegev karskusliikumises.

V. Reimani uurimus "Piibli ümberpanemise lugu" jaotab Piibli tõlkimise järgmisteks etappideks (ise nimetab ta neid astmeteks):

I 1208–1521. Katoliku aeg.

II 1521–1632. Evangeeliumi õige usu puhastamise ja kinnitamise aeg.

III 1632–1694. Vaata külvaja läks välja seemet külvama.

IV 1694–1715. Oras tärkab, oras võrsub.

V 1715–1739. Tõstke silmad üles, põld on ju valge lõikusele.

Lõpus nimetab ta Piibli tõlkijaid, kellest igaühest kirjutab ka veidi pikemalt: Heinrich Stahl, Joachim Rossihnius, Adrian Virginius, Johann Hornung ja Anton Thor Helle.

Millised probleemid seostusid Villem Reimani arvates katoliku ajaga, mille ta dateerib ajavahemikku 1207–1521?

□ autori halvakspanu pälvib piiskop Alberti idee ristiusustada eestlased vägivallaga;

□ paganad ei saanudki ju ristiusku vastu võtta, sest nad ei teadnud sellest midagi;

□ väliselt valitses ristiusk, aga salamahti oldi edasi muistsete jumalate kummardajad;

□ preestrid oleksid pidanud eestlasteks saama. Tsitaat: "Pidavad Eestlased tõesti kristlasteks saama, siis oleksivad kristlased Pauluse juhatust mööda esmalt pidanud Eestlasteks saama";

□ liivlaste häabumist käsitles ta järgnevalt: "Liivlastele ei ole iial emakeeles Jumala sõna kuulutatud ega neile ka kirjandust soetatud, mis küll üks tähtsam põhjus on, et nad nõnda kadunud ja Lätlaste sekka ära sulanud on";

□ keele tundmise probleem. V. R. toob välja seaduse, mille peapiiskop Henning Scharsenberg 1428. aastal andis: kõik Eesti preestrid peavad ära õppima eesti keele. Nagu autor ütleb, pole see sündinud isegi mitte tema eluajal;

□ Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel andis 1517. aastal käsu anda katoliku kiriku katekismus välja eesti keeles, selle nõudmise põhjuseks peab V. R. asjaolu, et preestrid nagunii ei osanud ise tõlkida ja kasutasid teiste tõlkeid;

□ V. R. tõestab, et kõik jäi pealiskaudseks just preestrite madala hariduse ja laiskuse tõttu, sest Eestisse olid tulnud need, kellest nende "kodumaa kinni ei hoidnud"

Reformatsiooniga ja sellele järgnenud sajandit skitseerib autor järgmiselt:

□ kiidab luteri usku ja laidab katoliku usku. Linnakodanikud olid uuele usule vastuvõtlikumad. V. R. väidab, et algul ei saanud maarahvas aru, mis vahe kahel usul on;

□ võõrad ei osanud piisavalt eesti keelt. V. R. nimetab võimalust vältida halba eesti keelt: jutlused tõlkega;

□ tõdeb, et mõned tõlgitud teosed (Lutheri Väike katekismus ja Kieveli katekismus) on jäädavalt kadunud ja puudub teave nende kasutamise kohta;

□ Liivi sõja alguse tõttu 1558 jäi Piibli tõlkimine soiku;

□ sõja ajal ei julgenud õpetajad välismaalt siia tööle tulla, samuti ei olnud sel ajal võimalik eestlastel minna korralikku koolitust saama;

□ miks tegid jesuiidid korralikku kirjanduslikku tööd? – et pöörata eestlased tagasi katoliku usku.

Ajavahemik 1632–1694 seostub autoril peamiselt Uue Testamendi tõlkimise probleemidega:

▣ hakati tegema midagi konkreetset eesti keele õppimise lihtsustamiseks, trükist ilmusid Stahli ja Rossihniuse esimesed kirjutised;

▣ Stahl hakkas rikastama eesti keelt uute sõnadega, et oleks võimalik tõlkida saksa keelest eesti keelde kõige mitmekesisema sisuga tekste;

▣ tõlkeid püüti parandada, Stahli tõlgitud kirikulaule panid riimi õpetajad Salemann, Broockmann ja praost Göseken;

▣ piiskop Ihering tõstis üles probleemi tõlkida terve Piibel eesti keelde. 1644. aastal andsid mitmed õpetajad kolme aasta jooksul tõlgitud osad Johannese evangeeliumist Iheringi kätte;

▣ toob esile kindralsuperintendendi Johann Fischeri töökuse. kelle kaudu saadakse hiljem katta Adrian Virginiuse tõlgitud Wastse Testamendi trükikulud;

▣ käsitlust leiavad Lüvi- ja Eestimaal kõneldavad murded, autor ei pea õigeks, et seda probleemi on ülepaisutatult esitatud kuningas Karl XI-le;

▣ autor kajastab Fischeri korraldatud piiblikonverentse ja seal arutlusel olnud probleeme: "Kas peab tõlge Lutheruse Saksakeele Piibli põhjusel sündima või aga alguskirja, see on Ebrea ja kreeka keele järele?" ning küsimust, kas tuleks kasutada Stahli kirjaviisi või minna kaasa Bengt Forseliuse kirjaviisiga. Stahli kirjaviisi hindas V. R. halvemaks, kuid tunnustatumaks, kuna see on esimene eesti keele kirjaviis;

▣ autor mõistab hukka Piibli tõlkijate vastuolud, mille käigus ühiselt tõlgitud osa kadus, samas aga arvab, et mõnes mõttes tuli see asjale kasuks, sest nii jäi Hornungil võimalus teha uus tõlge uues kirjaviisis;

▣ V R. hinnang: õpetajate ühine töö ja pingutus ei kandnud vilja, sest eesti kirjakeel oli siiski veel liiga algelises etapis.

IV astet, ajavahemikku 1694–1717 iseloomustab põhiliselt Hornungi kirjaviisi salajane eelistamine ja Uue Testamendi ilmumine 1715:

▣ V R. kirjutab lähemalt varem ilmunud Stahli "Eesti Ma Rahva Koddo ja Kirriko Raamatu" ja vastilmunud "Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu" erinevustest ja tõstab esile viimase head eesti keelt;

□ tõstab esile Hornungit kui Uue Testamendi tõlkijat. “Nagu ülemal nägime, läks koosolek nurja. Hornung aga oli siin palju õppinud, muude seas ka seda, et suur ühine töö paljuliikmelise komisjoni läbi iganes ei edenenud ja sihile ei jõua. Mis kaks konverentsi korda ei jõudnud saata, seda katsus ta üksi ära teha. Veel selsamal aastal (1687) pani ta terve Uue Testamendi Tallinna murdesse ümber.” Selle trükki mittteandmise põhjuseks toob V. R. aja varasuse;

□ V. R. arvates oldi Hornungi vastu ebaõiglased, kasutati abimaterjalina tema “Ma Kele Koddo ning Kirgo Raamatut” kuid ei tunnustanud tema kirjaviisi ikka veel;

□ Uut Testamenti püüdis Tallinna murdes välja anda ka Ingerimaa kuberner Nikolaus Bergius, kes proovis lühikese ajaga tundma õppida tõlkeprobleeme ja andis tõlketöö mitmele õpetajale. Nende töö aga ei edenenud, sest “neil ei olnud kellegagi teha koostööd, sest Virginus oli vanglas, Brockmann surnud ja Hornung põlatud”;

□ V. R. peab tõdema, et kemplemise selle üle, kus tõlkida Uus Testament, lõpetas kahetsusväärselt Põhjasõda ja katk;

□ vajadus jumalasõna järele sai tõukeks, et pärast sõda hakati tõlkega uuesti tegelema. Trükikulude kandjaks hakkas Johann Kristoff, kes enne trükkitoimetamist tegi tõlkesse omalt poolt vigu juurde.

V aste, mille Villem Reiman periodiseerib ajavahemikku 1715–1739, käsitleb põhiliselt Vana Testamendi, ja terve Piibli ilmumise probleeme;

□ miks viivitati Vana Testamendi tõlkimisega? –

- “Suure töö järel 1715 oli nagu tühimust tunda”
- “Tarvitus ei olnud ka mitte nii väga tungiv”, “Uue Testamendiga püüti esiotsa läbi ajada”
- “Vana Testament oli palju raskem tõlkida”,
- “Sõda, katk ja nälg olid võtnud ära paljud õpetajad”,
- sõja ajal oli kirjandus üleüldse kängu jäänud.

□ kirjanduse järele oli suur vajadus. Kui rahvas oli end pärast sõda ja katku natukene kogunud, hakkasid alates 1721. aastast uued trükid ilmuma. 1729 anti välja Uue Testamendi kordus-

trükk. V. R. tõstab esile õpetajate töökust kirjanduse edendamise vallas pärast sõda, tänu nendele saigi Piibli tõlkimine hoo sisse;

□ soov anda Vana Testamendi tõlge välja kahes murdes on V. R. arvates küll kena, kuid murded on ikkagi erinevad ja parem oleks tõlkida ühte murdesse;

□ V. R. tõstab esile Anton Thor Helle ja tema abilised, kes võtsid tõlkimise enda kanda;

□ heebrea keelest tõlkimisel näeb V. R. probleemi selles, et eesti keeles puudusid vasted paljudele heebrea keele sõnadele: see on põhjus, miks A. T. Helle oma käsikirja alles 1736. a valmis sai;

□ Piibli trükkimise viimaseks takistuseks oli raha leidmine, lahendus tuli vennastekoguduse kaudu Zinzendorfi ja kindral Bohni käest;

□ kahjuks aga isik, kelle kätte anti trükkimise korraldamine, võrdles tõlget saksakeelse Piibliga ja sellest tulenevalt tegi sinna vigu sisse;

□ viimase tõdemusena nendib V. R., et Piibli tõlkimist on edendanud ja vahel seda ka peatanud Jumal.

1686. AASTA WASTSE TESTAMENDI EKSEMPLARID EESTI KIRJANDUSMUUSEUMIS

HEINO RÄIM

Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus on paari aastasaja jooksul kogutud vanemat eestikeelset raamatut säilinud vägagi rikkalikult.

XVII sajandil ilmunud eestikeelse kirjanduse hulgas on rohkesti huvipakkuvat ja haruldast, nagu esimene Eestis trükitud eestikeelne raamat või esimene eestikeelne rütmikindel kirikulauluraamat.

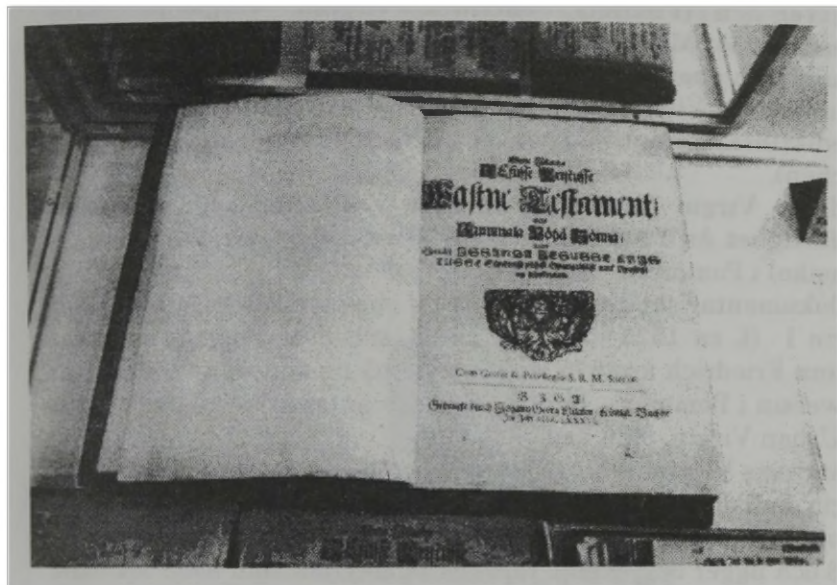
Wastse Testamendi 1686. aasta väljaannet – esimest läbini eestikeelset trükist – on Eesti kesksetes raamatukogudes säilinud kokku kuus eksemplari. Arhiivraamatukogus on neli: kahes erinevas suuruses ja kahel erineval paberil, aga ühesuguse trükilaoga.

Tiitellehe kaunistuseks on ingliskujutisega barokne vinjett, varasemate raamatute trükipildis domineeris renessanss. Tekstis leidub rohkesti keerunditega initsiaale.

Kvartformaadis eksemplare (4°) on arhiivraamatukogus kolm. Ka Tartu Ülikooli Raamatukogu ja Teaduste Akadeemia Raamatukogu eksmplarid on samas kvartformaadis. Need raamatud on tavalisel trükipaberil, vesimärgina kujutatakse postisarve, mille võib leida kõite selja vahelt, nagu on kinnitanud raamatukoguteadlane Felix Puksoo.

Fooliokaustas eksemplare (2°) on Eestis säilinud vaid üks: kirjandusmuuseumis Jaan Roosi kogus. Selle esindusliku kirjutuspaberi lehe keskel on narripea kujutisega vesimärk. Esindusliku fooliokausta eksemplari säilimisloost on J. Roos ise kirjutanud: "Otepää rootsiaegse pastori Adrian Virginiuse väljaantud lõuna-eesti-keelse "Wastse Testamendi" sain 1929. a. See eksemplar oli luksuslikult kaunis ja hästi säilinud. Seegi pärineb Otepäält, oli seal Tartu Linna I Algkooli juhataja Kooritsa esivanemate kodus säilinud põlvest põlve. Pärimuse järgi oli Kooritsa kauge esivanem saanud selle Virginiuselt eneselt. Saaja järeltulijad olevat hoidnud seda kui aaret."

Et J. Roosi eksemplar on Eestis kõige esinduslikum, siis leidis B. G. Forseliuse Selts tänavuse juubeli eel võimaluse lasta kõi-de Tartu Ülikooli Raamatukogus restaureerida.

Eesti ainuke fooliokaustas Wastse Testamendi (1686) eksemplar. Asub Eesti Kirjandusmuuseumis Jaan Roosi kogus. Malev Toome foto.

FRÅN VIRGINSKA SLÄKTEN

ERIC VIRGIN

Släkten Virgins ursprung kan härledas från Tyskland, Pommern. Själva namnet härstammar med stor sannolikhet från byn Verchen (Virchina, Virchwin, Virghin, Verghen...) invid gränsen mot Mecklenburg cirka 6 mil söder om Stralsund. Urkunderna berättar om en riddare Johannes av Verchen (Johannes de Virchin) som under 1200-talet skänkt egendom till benediktinskt nunnekloster i byn (Monasterium Virginum Verchen).

Hinze Virgin (f. ung. 1350–1380 - d. efter 1408) köpte en jordfastighet år 1408 i Schwessin (Swieszyno), vid Rummelsberg (Miastko) i Pommern

Dokumentariskt bevisat är att en pommersk adelsman, Urban Virgin I (f. ca 1525 d. efter 1601), erhöll av Pommernhertigen Johann Friedrich år 1575 stadfästelse på innehavet av egendomen Schwessin i Pommern. Det finns många autentiska dokument kvar om Urban Virgin. Han hade fem barn.

Andreas Virginius III (1596–1664) som var sonsonson till Urban Virgin kallades år 1632 av Kung Gustav II Adolf till professor i teologi vid universitet i Dorpat. Han vigdes till biskop i Reval år 1658 och ligger begravd i Tallinns Domkyrka. Han hade sex barn. Den ende sonen Nicolaus Virginius, som studerat vid universitetet, hade i sin tur fyra barn, däribland sonen Franz Nicolaus Virgin, kapten i svensk tjänst. Denne hade sju döttrar och en son, Jacob Adrian, som dog i ungålder (1720–1746). Släktgrenen utdog på manssidan med Franz Nicolaus Virgins död i Pernau år 1766.

Översättarna av Wastne Testament (Nya Testament), Andreas Virginius IV (1640–1701) och hans son Adrian Virginius II (1663–1706). var likaledes ättlingar i direkt nedstigande led till Urban Virgin I. Även denna gren av familjen flyttade från Pommern till Livland under förra hälften av 1600-talet. Ättlingar till Adrian och Andreas Virginius har kunnat spåras ända fram till mitten av 1800-talet bosatta i Ryssland, däremot inga i dagens Baltikum.

Bernhard Virgin II (1673–1743) var Andreas Virginius IV (1640–1701) brorson. Han blev rysk fånge efter slaget vid Poltava under det stora nordiska kriget. Efter fångutväxling fick han komma till

Sverige, gifte sig och blev naturaliserad svensk adelsman år 1731. Det är från honom som alla nu levande svenska släktmedlemmar härstammar i åttonde till tionde led. Virginarna i Sverige har mestadels varit officerare och ämbetsmän men även lantbrukare, ingenjörer m. fl yrken och under senare generationer dessutom riksdagsmän.

Släktens vapen har bestått oförändrat redan från 1500-talet. På vapnet finns en kvinna som håller en lilja i högra handen. Hon symboliserar den heliga jungfrun som även namnet Virgin pekar på.

Virginite suguvõsa vapp

VIRGINITE SUGUPUUST

ERIC VIRGIN

Virginite suguvõsa pärineb Saksamaalt, Pommerist. Nimi ise tuleb suure tõenäosusega Vercheni (Virchina, Virchwin, Virghin, Verchin, Verghen...) küla nimest, mis asub vastu Mecklenburgi piiri, 6 miili Stralsundist lõuna pool. Ürikud räägivad rüütlist nimega Vercheni Johannes (Johannes de Virchin), kes kinkis XIII sajandil oma omandi benediktiini nunnakloostri (Monasterium Virginum Verchen).

Hinze Virgin (sündinud ajavahemikus 1350–1380, surnud pärast 1408) ostis 1408. aastal Pommerimaal Rummelsbergi (Miastko) lähedal Schwessin (Swieszyno) maavalduse.

Dokumendid tõendavad, et Pommeri aadlik Urban Virgin I (sündinud umbes 1525, surnud pärast 1601) sai 1575. aastal Pommeri hertsogilt Johann Friedrichilt kinnituse Schwessini omandile. Urban Virgini kohta on säilinud palju autentseid dokumente. Tal oli viis last.

Kuningas Gustav II Adolf kutsus Urban Virgini lapselapselapse Andreas Virginius III (1596–1664) teoloogiaprofessoriks Tartusse. Ta pühitseti 1658. aastal piiskopiks ja on maetud Tallinna toomkirikusse. Tal oli kuus last. Pojal Nicolaus Virginiusel, õppinud Tartu ülikoolis, oli omakorda neli poega, nende hulgas Franz Nicolaus, kes oli hiljem kaptenina Rootsi riigi teenistuses. Temal oli seitse tütart ja üks poeg Jacob Adrian, kes suri noores eas (eluaastad 1720–1746). Suguvõsa meesliin katkes Franz Nicolaus von Virgini surmaga (suri Pärnus 1766).

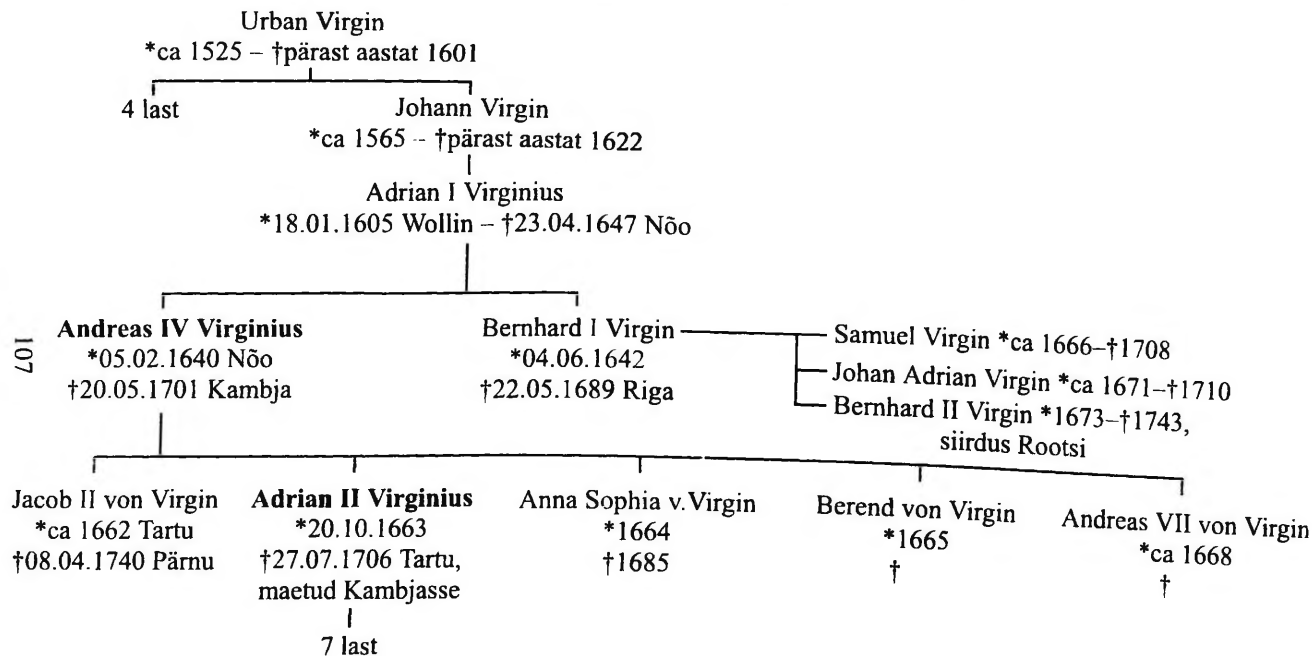
Wastse Testamendi tõlikjad Andreas Virginius IV (1640–1701) ja tema poeg Adrian Virginius II (1663–1706) põlvnevad samuti otseliinis Urban Virgin I-st. Ka perekonna see haru läks XVII saj esimesel poolel Pommerist Liivimaale. Suguvõsa tabelist on näha, et Adrian ja Andreas Virginiuste järglasi elas XIX saj teisel poolel Venemaal, peamiselt praeguses Baltikumis.

Bernhard Virgin II (1673–1743) oli Wastse Testamendi tõlkija Andreas Virginius IV (1640–1701) vennapoeg. Ta langes Põhjasõja ajal Poltaava lahingus Vene vägede kätte vangi. Pärast vangipõlve siirdus ta Rootsi, abiellus ja naturaliseeriti 1731. aastal Rootsi aadlikuks. Temast põlvnevad kõik suguvõsa praegused Rootsis elavad liikmed, kaheksandast kümnenda põlveni. Virginiid on olnud enamasti ohvitserid ja ametnikud, kuid nende hulgas on olnud ka maaharijaid, insenere ja paljude teiste ametite esindajaid, viimastes generatsioonides ka Riigipäeva saadikuid.

Suguvõsa vapp on püsinud muutumatult juba XVI sajandist saadik. Vapil on naine, kes hoiab paremas käes liiliat. Ta sümboliseerib Neitsi Maarjat, millele viitab ka Virgini nimi.

Tõlkinud H. Piirimäe

Virginite sugupuu Balti haru (väljavõte)

Allikad: Åke Virgini koostatud genealoogilised tabelid (koostatud 1955, täiendatud 1975–77) koos kommentaaride ja allikate loeteluga. Asuvad Eesti Kirjandusmuuseumis Herbert Salu fondis.

ADRIAN VERGINIUS

Hingekarjane, eesti kirjakeele arendaja, Põhjasõja märter

SULEV VAHTRE

Eesti kirjakeele rajajate hulgas XVII sajandil oli üks kõige asjatundlikumaid ja teenekamaid Adrian Verginius (*Vergin, Virginius, Virgin*, ise kirjutas ta tavaliselt *Adrian Vergin*). Ajal, mil kirikuõpetajad olid enamuses Saksamaalt sisse rännanud, ja eesti keele ära õppinud – üks paremini, teine halvemini – alles siin ametisse asudes, võis Adrian Verginius end nimetada juba kolmanda põlve eestimaalaseks. Tema vanaisa, samuti Adrian, oli pärit Pommerist ja sai Nõo kirikuõpetajaks, isa Andreas teenis 41 aastat (1660–1701) Kambja kogudust ja oli üks Wastse Testamendi tõlkija. Nii kasvas Adrian Verginius eesti keele lembelises keskkonnas, õppis hästi tundma nii lõuna- kui ka põhjaeesti keelt. Adrian Verginius sündis Kambja kirikumõisas 20. oktoobril 1663. Pärast kolmeaastast eraõpetust astus ta 1676. aastal Tartu linnakooli, sealt 1679 Riia lütseumi, mille oli 1675 asutanud Liivimaa kirikupea kindralsuperintendent Johann Fischer (kooli nimetati ka kuninglikuks kooliks – *Schola Carolina*). Lütseumist lahkus Adrian Verginius juba poole aasta pärast, öeldavasti rektor Johann Uppendorfi kehtestatud tavatult karmi ja orjaliku distsipliini pärast. Tegelikult juhtis magister Uppendorf lütseumi kakskümmend aastat ja teda hinnati kõrgelt. 1698. aastal kutsuti ta Tartu ülikooli idakeelte professoriks, suri aga enne õppetööle asumist.

Adrian Verginius õppis järgnevalt Tallinna gümnaasiumis Johann Heinrich Ladoviusse käe all, kelle kõneosavus talle väga imponeeris. 1681–1683 studeeris Adrian Verginius Kielis teoloogiat ja pidas seal ka oma esimese jutluse. Ülikooliõpingud jäid tal aga lõpetamata, sest duellil ühe noore paruniga sai Adrian Verginius paremast käest nii tõsiselt haavata, et see eluaeg tunda andis, ja isa pidas paremaks poeg kodumaille tagasi kutsuda. Peatselt pärast naasmist sai Adrian Verginius Fischerilt kutse tulla Riiga tõlkimistöole, põhiliselt isa ja mõne teise pastori töid lõpule viima

ja trükki andma. Juba 1684. aastal ilmuski Riias lõunaeestikeelne suur katekismus, 1685 laulu- ja palveraamat. Viimastest ilmus 1690–1691 uustrükk, kusjuures osa laule oli Adrian Verginiuse tõlgitud ja hiljem (1695) läksid need ka põhjaeestikeelsesse lauluraamatusse. Nii oli Adrian Verginius ka üks eestikeelse kirikulaulu arendajaid. Suurimaks saavutuseks oli muidugi Wastse Testamendi ilmumine 1686, mille heaks peale Verginiuse olid oma osa andnud Nõo ja hiljem Tartu Jaani eesti koguduse õpetaja Marcus Schütz, Rõuge pastor ning praost Johann Nicolaus von Hardung ja Rannu pastor Laurentius Moller.

17. detsembril 1685 ordineeriti Adrian Verginius Riia Jakobi kirikus ja temast pidi saama Rõngu pastor. Jõululaupäeval kohale jõudnud, selgus aga, et sellele kohale oli juba seatud Andreas Ståhlfoot. Kuigi kogudus pooldas Adrian Verginiust ja ähvardas Ståhlfooti kividega surnuks visata, pidas Adrian Verginius õigemaks tagasi tõmbuda, pealegi ootasid teda Riias veel Wastse Testamendi korrektuurid. Pärast seda, kui Wastse Testamendi trükkimine oli lõpetatud, asus Adrian Verginius vakantseks jäänud Puhja pastori ametikohale, pidas seal 4. juulil 1686 esijutluse ja introdotseeriti sama aasta 8. detsembril praost Chilian Rauscherti poolt.

Nii oli Adrian Verginius juba 22aastasena jõudnud jätta sügava jälje eesti kultuuri ja alustada vanaisa ning isa jälgedes kihelkonnavaimuliku kutsetööd. 1686. aasta suvel esindas ta koos Reiner Broockmanni, Bernhard Freieri ja Johann Forseliusega Lõuna-Eestit esimesel piiblikonverentsil Fischeri ametimõisas Liepas (Lindenhof) Põhja-Lätis. 1687. aasta algul võttis Adrian Verginius osa teisest piiblikonverentsist Pilistveres ja tõlkis koos Johann Hornungiga Uue Testamendi põhjaeesti keelde, mis aga kahjuks trükki ei jõudnud. Koos isaga jõudis Adrian Verginius Vana Testamendi tõlkimisel Hiibi raamatuni, see käsikiri läks kaduma Põhjasõja ajal.

15. detsembril 1687 nimetas Liivimaa kindralkuberner Jacob Johann Hastfer Adrian Verginiuse Otepää pastoriks, mille vastu protesteeris aga Tartu komandant Otto Reinhold Taube, kellel oli oma kandidaat. Nii jäi Otepää kuueks aastaks ilma "õige pastorita"

Aastail 1690–1692 oli Fischeri soovil Puhjas adjunktiks Salomo Heinrich Vestring ja Adrian Verginius pidi Riias Vana Testamendi tõlke lõpetama. Millegipärast jäi see ülesanne suski täitmata ja Adrian Verginius tuli peatselt Puhja tagasi.

19. jaanuaril 1692 abiellus Adrian Verginius Rootsis Östergötlandis Stegeborgi lossis sündinud Christine Elisabeth Kriegiga, kes oli Andreas Verginiuse teise abikaasa, niisiis Adrian Verginiuse võõrasema õde. Laulatus toimus Kambjas. Sellest abielust sündis 1692–1704 seitse last: neli poega ja kolm tütar (1706. aasta aprillis oli nendest elus kuus).

Adrian Verginius toetas kõigiti Bengt Gottfried Forseliuse kooliuuendusi. Puhja koolis oli 1687/88. aasta talvel 48 poissi ja mõned tüdrukud, neid õpetas tõenäoliselt Forseliuse kasvandik. Kaks poissi, kes olid ka õppinud Forseliuse juures, saatis Adrian Verginius koolmeisteriks Helme kihelkonda, kus need pälvisid kiitva hinnangu. Kui Forselius 1688 valmistus Stockholmi sõiduks, palus Adrian Verginius tal seal kaitsta Wastse Testamendi tõlkijaid neile osaks saanud põhjendamatute süüdistuste eest.

1693. aastal oli Adrian Verginiusel endal Stockholmis tegemist Verginiustele kuulunud ja redutseeritud Rēzaka mõisa (Alüksne lähedal) asjus. Seal nimetati ta 8. juunil 1693 Otepää pastoriks. 1694. aasta 18. märtsil pidas Adrian Verginius lahkumisjutluse Puhjas, 25. märtsil esijutluse Otepääl ja introdutseeriti 1. aprillil. Otepää oli tunduvalt suurem kihelkond kui Puhja ja sellisena meelitavam. Tegelikult oli pastoraat väga halvas seisukorras, nii et Adrian Verginiuse sõnul olnud seal elamine lausa eluohtlik. Üks esimesi muresid oli seega uute hoonete ehitamine. Peatselt järgnesid nälja-aastad, mille all Otepää tõsiselt kannatas. Adrian Verginius kaebab sel puhul kiriku mõju nõrgenemist ja ebausutugevnemist. Üldiselt elas aga Adrian Verginius oma peaaegu iga aastaga suureneva perekonnaga tema enda sõnadel “tervena ja rahus” kuni saajandi lõpuni.

Põhjasõda tabas Otepääd rängalt. 25. juulil 1702 põletasid Vene väed maha kiriku, koolimaja ning pastoraadi vanad ja uued hooned. Perekond tuli saata Tartu, kus Adrian Verginiusel oli maja Toomemäel. Ise asus ta talupoegade eesotsas Vene rüüstesalkadega võitlusse ja julgelt ning vapralt tegutsedes valmistas neile tublisti meelehärmi. Venelased hakkasid teda nimetama

talupoegade pealikuks. Nagu edaspidi selgus, Vene võimud kõike seda ei unustanud ega andestanud.

1704. aastal, kui algas Vene vägede suur pealetung Tartule, tuli süski põgeneda. Koos naise ja lastega, kes vahepeal olid varju leidnud Adrian Verginiuse käes rendil olnud Kärevere mõisas, jõuti Tallinna. Tartusse jäi maha vana naiseema. Kui pärast Tartu vallutamist (juuli 1704) Adrian Verginius tagasi pöördus, oli ämm surnud, maja ja vara, raamatud ja käsikirjad rüüstatud ning võorastes kätes. Adrian Verginius otsustas siiski kohale jääda, andis Tartu komandandi Friedrich Balcki nõudel truudusvande tsaarile ja asus kohe seejärel oma koguduse juurde Otepääle. Sinna tuli Tallinnast tagasi ka perekond.

Ometi läks kõik teisiti kui oli loodetud. Juba 30. septembril 1704 Adrian Verginius arreteeriti ja toodi Tartu vangimajja, temaga koos ka vana köster Jacob Erdmann. Vahistamise põhjenduseks olid talle Tallinnast saadetud kirjad, mille põhjal Adrian Verginiust süüdistati salakuulamises Rootsi heaks. Lugu kirjadega oli ja jäi iseenesest segaseks, sest Adrian Verginius oli kirjad lasknud köstril hävitada ja andmed nendest pärinevad ülekuulamistel antud tunnistustest. Saatnud oli need Adrian Verginiuse naisevend leitnant Karl Heinrich Krieg oma allohvitseri Hermann Stammeriga, kes oli Adrian Verginiuse endine koolmeister. Stammer andis kirjad üle Otepääl 20. septembril 1704 ja peatus ise köstri juures, kes oli tema äi. Stammer vahistati kohe seejärel ja viidi Tartu. Piinamisel, mille tagajärjel ta suri, andis Stammer võibolla seletusi, mis Adrian Verginiust ja köstrit kahjustasid. Kaks kirja puudutasid ilmselt vaid süütuid eraasju, kolmandas soovitas üks Rootsi armee ohvitser oma Tartusse jäänud abikaasal talunaiseriietuses linnast põgeneda ja otsida abi Adrian Verginiuse juurest. Oli kirjade sisu milline tahes, Vene võimudel – ülemkomandant oli Kirill Narõškin – oli võimalik Adrian Verginiust süüdistada kasvõi selles, et ta polnud kirjade saamisest koheselt teada andnud.

Adrian Verginiust piinati kõige metsikumalt, ja ligemale kaks aastat tuli tal taluda ebainimlikke vanglatingimusi, kuid spionaažis ega üldse mingis süüteos ta end süüdi ei tunnistanud. Tema vangistamine äratas laialdast tähelepanu ja tema kaitseks – mis polnud sugugi ohutu – astusid välja paljud, mis veelkordselt

tõestab Adrian Verginiuse suurt populaarsust. Püüti saavutada kasvõi sedagi, et Adrian Verginius võiks vahi all olla leebemates tingimustes linnas või oma majas. Tartu raad soovis ilmselt aidata, kuid jäi ettevaatlikuks põhjendusega, et ei tea kõiki asjaolusid, mis iseenesest oli ka tõsi.

Ulatuslikuma palvekirjaga pöördusid rae poole Otepää kihelkonna üheksa mõisa talupojad-vöörmündrid, see tähendab praktiliselt kogu kihelkond. Käendajana lubati välja tuua veel kaks kihelkonda. Uus kiri palvega mõjustada Vene võime tuli Otepää kihelkonna viielt mõisarentnikult ja valitsejalt ning neljalt talupojalt (üks neist oli *Ignasse Pedo* Kavandu külast).

Adrian Verginiuse vanglas oleku ajal haigestus raskelt ta abikaasa ja suri Otepääl märtsis 1705. Kõigile piinadele vaatamata püsis Adrian Verginius vaimselt tugevana ja 9.-16. aprillini 1706 pani kirja oma eluloo, mis ongi tähtsaks allikaks tema biograafia uurimisel. Tähelepanuvääriv on seni uurijatele kahe silma vahele jäänud notiits Tartu lähedal tööd alustanud Forseliuse kooli kohta, mida Adrian Verginius nimetab eesti kooliks (*eine ehstnische Schule*) ja kus õpetust saanud talulaste arvu hindab ta mõnesajale (*einige hundert Bauerkinder*). Adrian Verginius ei eksi, nagu mõnedki teised allikad, Forseliuse nime kirjutamisel.

Katsed kergendada Adrian Verginiuse saatust ei andnud aga mingeid tulemusi. Adrian Verginius mõisteti surma pea maharaiumise läbi. Veel esitasid raad ja kodanike esindajad komandant Balckile armuandmispalve, isegi paljud venelased kostsid surmamõistetut eest, otsus jäi aga jõusse ja viidi täide 27. juulil (teistel andmetel 27. juunil) 1706 Saksa värava ees ravelliini ääres, hilisema turuplatsi kohal.

Otsus loeti avalikult ette ja Adrian Verginius lükkas punkt-punktilt kõik süüdistused tagasi. Tapalavale läks ta Jeesuse nimega huultel. Hukati ka köster Erdmann kui kaassüüdlane ja vandemurdja. Temagi eitas väarikalt kõiki süüdistusi, korrigeeris veel üht nime ja teatas lõpuks, et tema pole mingit vannet andnudki.

Hukatute surnukehad maeti kristliku kombe kohaselt 31. juulil (teistel andmetel 30. juunil) 1706 Kambjas; Adrian Verginius sängitati kirikus oma isa hauda. Juuresolijate kinnituse kohaselt

olevat tema puusärk seejuures ilma mingi nähtava põhjuseta kaks korda paukunud, mis kõiki väga kohutanud.

Ajalugu mõistab hukka toonased kohtumõistjad, Adrian Verginius jääb aga ühe heledama tähena elama eesti kultuuriloos.

Ch. Col. Luyckwaert? Excellts
 Bin gedult und demüthigem gehorsam
 Otepää 9 Martij. 1702.
 P. S. Auf die beyde jünge überhandte
 supplicien bitte unterthänigst um
 gnädige Resolution.
 Unterthänigster Diener
 Adrian Vergin.

Adrian Verginiuse autograaf (väljavõte kirjast Liivimaa kindral-kubernerile, saadetud Otepäält 9. märtsil 1702).

SUMMARIES

Conference The New Testament 1686

Sulev Vahtre. Ecclesiastical and cultural milieu at the time when the New Testament was published

The last quarter of the 17th century was a time of great changes and future prospects in Estonia. The consistent policy of the Swedish government to strengthen the church and to promote public education began to yield fruit.

By the end of the 17th century a certain stability was reached in the organisational structure and government of the Lutheran Church in the whole Swedish state, including the Baltic provinces. The church was subjugated to the royal power, the clergy were recognised as a particularly important estate, essential for the state and protected by the king. The nobility lost its earlier authority over the church but was compelled to support the church economically. Such a course of affairs was welcomed by the peasants who formed the majority of congregation members. With the reduction of manors, the liberation of peasants from serfdom began. This increased the peasants' self-confidence in the management of church affairs as well; the position of peasant churchwardens strengthened and their say in the matters grew. The peasants were not passive recipients of what was offered by the church but expressed a rather critical and demanding attitude to the church and the clergy. Their interest in the foundation of schools and acquiring literacy was greatly due to the fact that the peasants wanted to learn the Christian teachings themselves, from the original sources.

On the other hand, it should be considered that the complete victory of the new phenomena needed some time; the progress was relatively slow, and improvements alternated with repeated

setbacks. The economic situation of the church and, even more, of the schools was rather poor. The best pastors did praiseworthy work, but the clergy were not a unified body, they were rather uneven and diffuse, often engaged in quarrels and intrigues between themselves.

Thirty-one pastors were working in Tartu county, including the town of Tartu in 1686. This was about one third of the pastors working in Estonia. By their ethnic origin they were predominantly Germans—24 of them or 77%; the rest were Swedes and Finns. The majority of pastors had been born in Germany, mostly in its northern part. Nearly all had university education; they had studied at very different places. There were graduates from twelve universities in Tartu county, most numerous from Rostock and Jena.

If we try to evaluate the pastors' vocational aptitude and their mutual relations, the differences are quite noticeable. Even the pastors' knowledge of Estonian differed widely. The translators and authors of spiritual literature in the Estonian language (Andreas and Adrian Verginius, Marcus Schütz, Chilian Rauschert and others) knew the language very well; obviously most pastors' knowledge of the language was satisfactory, but there were also those who could barely manage.

Among the actual leaders of ecclesiastical life in Tartu county, the three provosts, Chilian Rauschert from Sangaste stands out in a positive way. He was highly appreciated by the Governor General of Livonia Crister Horn. Rainer Brockmann from Laiuse also had authority. On the other hand, Johann Nicolaus von Hardung from Rõuge, although a meritorious translator of spiritual literature and in his superiors' good books, is noticeable in the archive materials for his numerous conflicts and trials. The pastor of Põlva Andreas Lundinius and several others had serious quarrels with other pastors and with their congregations.

Obviously the authority of the church and the impact of its teaching differed by parishes. There were quite a few of those among the peasants who completely ignored the church and who were called pagans in the documents. Thus, the reality proves to be multifarious and contradictory.

Jaak Peebo. What had been published in the South Estonian literary language before the New Testament?

The first text published in the South Estonian dialect was most probably Franz Witte's translation of the Lutheran Catechism in 1554. Only a message about its publication has preserved, the book itself has not been found.

The oldest surviving sources in the South Estonian dialect are manuscript texts. A trade licence given to Sigismundus Awerbach has been dated at 1589. This as well as the texts by Völcker and Boierus from approximately the same period are in a very faulty mixture of South and North Estonian dialects.

The oldest surviving printed text is the Catholic handbook *Agenda Parva* from 1622. Although the text is short, its language, based on the South Estonian dialect, is quite close to the popular usage. This was rather rare at that time. The anonymous author has known the vernacular better than a number of later literati, e.g. Joachim Rossihnius, who published in 1632 a two-part manual *Catechismus Herrn D. Martini Lutheri and Evangelia und Episteln*. There is a strong North-Estonian and German influence in the language of this book, particularly in morphology and syntax, although its vocabulary is South-Estonian.

Johannes Gutsclaff should be particularly highly appreciated among the writers in the South-Estonian dialect. In 1648 he published his grammar which is extraordinary in several aspects among the grammars of that time. It does not follow the example of Latin and German grammars, but attempts to reflect the popular usage as closely as possible. Gutsclaff is near enough to the present understanding about the declension system of the Estonian language; he has also striking notes about the peculiarities of Estonian syntax. Part of the same author's translation of the Old Testament is also preserved.

Johann Gutsclaff was the last among the great men of letters in the South-Estonian dialect before Andreas and Adrian Virginus.

Toomas Paul. About the History of the Revisions of the New Testament in South Estonian Dialect

The paper by Prof. DDr. Toomas Paul is dedicated to the 310th anniversary of the publishing of the New Testament in South

Estonian dialect. 500 copies were published in Riga in Superintendent Johann Fischer's (1633-1705) printing house in 1686. The privilege of printers of that time allowed to make reprints and the publishing of the New Testament continued up to the winter of 1688. The lightly repaired second edition (10.000 copies) was published in Riga in 1727 and this was being sold up to the 19th century. Many editions of the New Testament in South Estonian dialect were published in the 19th century, the last, 20th edition of them in 1905. There are in total more as 113.000 copies. In the paper is described the history of later revisiones (notably in 1815, 1857 and 1896) and analysed the nature of the corrections. In last part of the paper deals with the problem why the South Estonian dialect was banished as the written language.

Liivi Aarma. Generalsuperintendent Johann Fischer — Organisator der Herausgebung der Bibel in Livland

Johann Fischer ist 1673 in Lübeck geboren. Er wurde zum Superintendent nach Livland berufen. Im neuen Amt machte sich J. Fischer eifrig an die Reorganisierung des livländischen Kirchenlebens. Von den humanistischen, aufklärerischen und pietistischen Ideen getragen, hat er im Kulturleben Livlands große Umwandlungen durchgesetzt. In seiner Tätigkeit stand J. Fischer auf einer festen wirtschaftlichen Grundlage. Meiner Untersuchungen nach konnte der Superintendent mit einem Teil des sog. Armengeldes, welcher aus den Zoll-Lizenzen und der Reduktion der Güter kam, ein neues Bildungssystem einführen und auch das Schulmeisterseminar von B. G. Forselius unterhalten. Mit demselben Armengeld wurde er auch bei der Herausgebung der undeutschen Schul- und Kirchenbücher durch den Staat unterstützt.

Am meisten hat man den Generalsuperintendenten Johann Fischer anlässlich seiner estnisch- und lettischsprachigen Bibelausgaben hoch gewürdigt. Bei dieser Tätigkeit sind aber große Streitigkeiten zwischen den Estländischen und Livländischen Konsistorien entstanden. Früher war man der Meinung, den Anlaß dazu gabe die Tatsache, daß der Superintendent J. Fischer in Riga das Vorrecht der Revaler Drucker im Drucken der Bücher im nordestnischen Dialekt,

verletzt habe. Meiner Untersuchungen nach handelte es sich in Wirklichkeit aber darum, daß der König den Städten Reval und Riga gleichzeitig die Druckgenehmigung der Bibel in der nordestnischen Sprache und dazu auch Geld aus der Staatskasse gegeben hat.

Im Zensurkampf wurde die Ausgabe im südestnischen Dialekt des Jahres 1686 verboten und ein großer Untersuchungsprozeß gegen Johann Fischers Tätigkeit durchgeführt. Im Laufe dieses Prozesses mußte der Sekretär des Generalsuperintendenten Emmanuel Reger ausführliche Rechnungsübersichten vorlegen. Die Autorin hat im Jahre 1995 in ihren Abhandlungen über die frühere Zensur und das Bibeldrucken durch den Generalsuperintendenten Fischer die angewendeten historischen Quellen zum ersten Mal in der estnischen Geschichtsliteratur betrachtet.

Aleksander Loit. Livegensskapens upphävande och bondeskolors inrättande i östersjöprovinserna under den Svenska tiden

Föredragets rubrik syftar på två väsentliga företeelser i Östersjöprovinserna i slutet av det svenska väldets tid (1680–1690-talen). Faktum om livegensskapens upphävande är – märkligt nog – dels föga känt, dels ifrågasatt. Om bondeskolornas inrättande däremot finns en omfattande vetenskaplig litteratur. I föredraget diskuteras huruvida ett samband föreligger mellan de två företeelserna. Den frågan har hittills inte behandlats i forskningen.

I en uppsats har författaren till detta föredrag bevisat att livegenskapen faktiskt upphävdes i Östersjöprovinserna i samband med reduktionen under 1680-talet (Kleio – Ajaloo ajakiri 1996: 1). Böndernas befrielse fick bl.a. till följd att deras delaktighet i det offentliga livet utvidgades och intensifierades, så t.ex. inom rättsväsendet, den lokala statliga förvaltningen, krigsmakten samt kyrko- och församlingslivet. Av största betydelse var att skolvärdlen nu också öppnades för bondebarnen, både som elever och skolmästare. I en rad föreskrifter och beslut garanterades bondebarnen rätten till utbildning i "bokliga konster" och storstilade planer uppgjordes om utbyggandet av ett landsomfattande nät av bondeskolor. Även om allt det planerade

inte kunde realiseras rådde en stor aktivitet i skolors grundande och barnaundervisning i slutet av det svenska väldets tid.

I den vetenskapliga litteraturen har man aldrig på allvar ställt frågan om de motiv som den svenska centralmakten – främst Karl XI – hade med livegenskapens upphävande och bondeskolornas inrättande. Man har allmänt hänvisat till kungens kristliga sinnelag och filantropiska livssyn. Som bidragande faktorer kan de visserligen ha spelat någon roll men om man inskränker sig till denna förklaring skulle man isolera denna viktiga fråga om böndernas befrielse och bondeskolornas inrättande från ett större sammanhang där de uppenbarligen hör hemma.

Detta större problemkomplex kan beskrivas som frågan om rikets enhetlighet vilken var en ledande tanke i såväl Karl XI:s som flera andra dåtida regenters politik. De många och långa krigens tidevarv ställde hårda krav på rikets resurser, såväl materiella som personella. Att kunna maximalt mobilisera dessa resurser förutsatte emellertid en enhetlighet i rikets inre struktur. Detta framgår tydligt i den integrations- och uniformitetspolitik med starka försvenskningstendenser som den svenska centralmakten bedrev i Östersjöproviserna under 1680- och 1690-talen och där böndernas frigörelse bondeskolornas inrättande var ett av uttrycken för denna politik.

I Estland och Livland tillkom dessutom att den svenska centralmakten – och i synnerhet den absolutistiska kungamakten – behövde en politisk motvikt mot den ständigt fronderande balttyska adeln i form av en klass av fria bönder, ett befolkningsskikt som genom skolors inrättande snabbt höll på att bli läskunnigt och ur vilket man småningom kunde rekrytera soldater, hantverkare och lägre tjänstemän. Det är här som den yttersta orsaken till bondebefrielsen och bondeskolorna inrättande måste sökas liksom sambandet mellan de båda företeelserna.

Ilje Piir. Ignatsi Jaak and his descendants

Ignatsi Jaak, the parish clerk (Kister) and schoolmaster at Kambja, occupies a significant place in Estonian school history.

Ignatsi Jaak was born about the year 1670 in Kavandu village, Palupera manor, which ecclesiastically belonged to Kambja parish.

His death has been recorded in the register of Kambja parish as the third entry in May 1741.

What is the special significance of Ignatsi Jaak for the history of education in Estonia? Ignatsi Jaak studied at the schoolmasters' seminary of B. G. Forselius which trained schoolmasters for rural congregations. A great deal of data used nowadays to characterise the activities of the seminary, come from the parish clerk Jaak.

In 1727 the lord of Palupera manor von Rennenkampff demanded without success that Jaak should return to be his serf. In 1733 his widow repeated the demand concerning Jaak's children, but with no success again. Provost Albrecht Sutor (1691–1758), who was then the pastor of Kambja, stood up for his parish clerk. Albrecht Sutor's letter to the church superintendent of Tartu and Võru counties, *Landsrat Löwenstern* includes various details about the clerk's family, studies and work, and also gives reasons why the lady of Palupera manor has no right to demand that the clerk's children would return.

Albrecht Sutor's letter was known to Villem Reiman (1861–1917), the pastor of Kolga-Jaani, who used it in two articles about the life and activities of Bengt Gottfried Forselius and Ignatsi Jaak. The article about Ignatsi Jaak in the calendar *Sirvilauad* would have almost cost him the position of the pastor. Namely, he connected the successors of Ignatsi Jaak with the long-extinct family of pastors Ignatius whereas the reason for such destiny was an error against the fourth commandment. Villem Reiman still retained his position as the pastor of Kolga-Jaani. The destiny of the successors of Ignatsi Jaak remained obscure at that time, i.e., at the end of the last century.

The letter of Albrecht Sutor mentions that he himself supports the studies of the clerk's children. The most interesting is the fate of the son who studied at the cathedral school of Tallinn in 1734. Jaak's son Johan could have been the young man who studied at the University of Halle from 1741, receiving free tuition and working also at the girls' school of Francke Institutions. From 1747 to 1774 he worked as a pastor at Märjamaa, being also the provost of Saaremaa and Läänemaa counties from 1768 to his death. Johan Ignatius (1719–1774) in all probability was a son of Ignatsi Jaak

and his wife Marri, who became a pastor and his children also become true servants of the church.

Tõnu Karma. The New Testament in Livonian

For several nations the way to books in their vernacular has begun with the translation of the New Testament or some parts of it. The same is true about the Livonians as well, although the full translation of the New Testament into Livonian was published as late as in 1942. This translation was preceded by the translations of some parts of the New Testament in the previous century. At that time the Livonian language was not uniform; a number of dialects were spoken on the territory inhabited by the Livonians. The first translations of the New Testament represent all the dialects spoken at that time. It should be also interesting to note that two translations of St. Matthew's Gospel (in the eastern and western dialects) were prepared for printing by the Estonian linguist Wiedemann, and they were published by Prince Louis Lucien Bonapart—Napoleon's cousin, by education a chemist, who was interested in the languages of many small nations.

The first three books in Livonian published in the previous century were the translations of the Gospel according to St. Matthew into three Livonian dialects. The translation of the New Testament published in Helsinki in 1942 was already in the unified Livonian literary language.

An essential difference from the neighbouring peoples is that not only the Livonians themselves but also alien pastors were engaged in translating the New Testament. The whole New Testament was translated into Livonian by the poet Korli Stalte, whose knowledge of languages enabled him to use translations into Latvian, Estonian, Finnish and German as well as the Greek original.

Kaur Alttoa. On the medieval church at Kambja

Kambja church, which burnt down in 1944, had been destroyed, rebuilt and renovated several times, and until most recently we had no concept how the structure of the church was formed. During

the present reconstruction some information has also been obtained about the medieval church. The church which was built mostly of fieldstone and consisted of a nave a choir and a vestry. In the nave there are no traces which would refer to any vaults (pillars, wall ribs). Thus the nave was obviously not vaulted. Still, a fragment of a groin made of bricks characteristic of the late Middle Ages has been found—it may have come from the choir. The soffit of the western portal and the spiral staircase which were situated in the south-western corner of the nave are similar to those in Puhja church. As the masonry and the details found show, the church could have been built in the (late) 15th or even early 16th century

Lembit Raid. On the sources of the Kambja congregation of the Estonian Evangelical Lutheran Church in the Estonian History Archives

The paper characterises the main groups of sources in the Estonian History Archives dealing with this congregation, and their structure. The research is based on the most important files of the centuries-long past of the parish-church of Kambja. Particular emphasis has been laid on the church chronicle of Kambja (1700–1939) and the numerous files including the pastor's correspondence with several state officials, church government and other institutions as well as with clergymen and private persons. These pastors played a central role in the religious, cultural and social life of the parish of Kambja and its inhabitants.

Sulev Vahtre. Adrian Verginius—pastor, developer of the Estonian literary language, martyr of the Northern War

One of the most meritorious experts among the founders of the Estonian literary language in the 17th century was Adrian Verginius (1663–1706), who was a third-generation resident of Estonia. His father Andreas Verginius was among the translators of the New Testament; Adrian was one of the editors of this translation.

Adrian Verginius studied theology at the University of Kiel from 1681–1683. He was ordained on 17 December 1685 in St. James's Church in Riga, but for a year after his ordination he was

engaged in reading the proofs of the New Testament. When at the age of 22 he started working as a pastor in one of South-Estonian congregations, he had already managed to leave a deep imprint on Estonian culture.

The Northern War hit Otepää, where Adrian Verginius had been working as a pastor from 1693, severely. The Russian troops burnt down the church, the schoolhouse and the pastor's dwelling. A. Verginius sent his family to Tartu; himself, however, at the head of peasants, began to fight with the pillaging gangs.

In 1704 A. Verginius and his organist were arrested and brought to Tartu. A. Verginius was tortured most ferociously, but he did not plead guilty of espionage. Influential circles, peasants and even many Russians stood up for A. Verginius, but nevertheless he was sentenced to death through beheading.

A. Verginius's body was buried at Kambja in 1706.

History condemns that-time judges, but the star of A. Verginius will remain shining in Estonian cultural history

JUUBELIPÄEVAD SAID TEOKS

MADIS LINNAMÄGI

Teaduskonverents *Wastne Testament 1686* kuulub ürituste ja ettevõtmiste sarja, mille mõte idanes 1986. aastal ja kulmineerus 26.– 27. aprillil 1996. Mõtte tuum seisneb selles, et meie sajan-ditevanune kultuurilugu tuleb tuua arhiividest ja tarkadest raamatutest rahva ette, et rahvas tunneks oma kultuuri ja tema sünnilugu. Elutervel kultuurikeskkonnal, milles nii täiskasvanu kui ka alles kodanikuks küpsev noor elab ja mille juuri ta tunneb, on oluline sotsialiseeriv jõud.

Wastse Testamendi saamise lugu on meie kultuuriloo üks täht-sündmusi. Wastse Testamendi tõlkimine on omamoodi kultuuri-küpsuse indikaator. Vähestel rahvastel Euroopas oli pühakiri enne eestlasi emakeeles olemas: näiteks Inglismaal, Tšehhimaal, Saksamaal, Soomes jne. Nüüdseks on Piiblit või selle osi tõlgitud 2123 keelde. Ta on enimtõlgitud raamat. Wastse Testa-mendi ammuse tõlkimise fakt seab meid võrdsena suurte kõrvale.

Wastse Testamendi aastapäeva ei ole varem suure üldrahvaliku üritusena tähistatud, ei kirikuloolise ega kirjakeele tähtpäevana. Wastse Testamendi päevade korraldajad pidasid silmas peamiselt teist aspekti.

Ka meie ajaloo tähtsündmuste tähistamine on osa kultuuriloost, seepärast on tuleviku tarbeks alljärgnev tallele pandud.

WASTSE TESTAMENDI 310. AASTAPÄEVA TÄHISTAMINE

KOKKUVÕTE KORRALDUSTOIMKONNA TÖÖST

1. Lähtumine. *Eesti kirjanduse ajaloo* I köites (ilmunud 1965, toimetanud Aarne Vinkel) lk 148 jj käsitletakse *Meije Issanda JEsusse Kristusse Wastse Testamendi väljaandmist 1686. aastal Riias ja mainitakse, et tegemist on “esimese läbini eestikeelse*

teosega" Kirjandusteadlased peavad Kambja pastorit Andreas Verginiust (Virginius, Virgin, Vergin) tõenäoliseks tõlkijaks ja tõlke viimistlejateks tema poega Adrian Verginiust, Marcus Schützi, Laurentius Mollerit ja Johann N. Hardungit. Ettevõtmise taga seisis Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer, kirikuasjade kuraator, keda on nimetatud ka Liivimaa uueks apostlikuks.

Nõukogude režiimi lagunemisel võisime oma ajaloo taas ausse tõsta. Õpetajate kongressi, loomeliitude pleenumi, fosforiidisõja ja muinsuskaitse liikumise kõrval oli oma osa täita 300aastaste koolide liikumisel. Kambja kiriku lähedusse püstitas vanimate kutseliste koolmeistritega alustanud koolide ühendus "12 Kooli Klubi" B. G. Forseliuse Seltsi eelkäija, 14. juunil 1987. aastal Eesti Rahvakooli Memoriaali. Soovides põlistada eesti õpetajaskonna võrdkuju, Kambja köstri ja koolmeistri Ignatsi Jaagu ja tema kuulsa õpetaja B. G. Forseliuse mälestust, asetas "12 Kooli Klubi" neile kultuuriloolised mälestuskivid Kambja kiriku aeda. Koolivõrgu loomine XVII sajandi lõpus oli ajendatud soovist anda rahvale võimalus lugeda ise pühakirja ja sel moel kasvatada teda eetiliselt. Piibli tõlkimise ja muu vaimuliku kirjanduse väljaandmisega pandi alus eesti kirjakeelele. Seepärast asetas "12 Kooli Klubi" 14. juunil 1987. aastal mälestusmärgid ka Andreas Verginiusele ja Albrecht Sutorile (Wastse Testamendi 2. trüki ühele väljaandjale). Kambjas sündinud ja Põhjasõja märtrina hukkunud Otepää pastorile Adrian Verginiusele jäi seekord mälestuskivi panemata, sest ei oldud kindlad, kuhu ta on maetud. Tookordsete ettevõtmiste majandusliku külje suurimaks kandjaks oli tolleaegne Kambja sovhoos (direktor Ivar Tedrema).

Arhiividokumente lugenud inimestele – neid on tänapäeval aga palju ka õpetajate ja õpilaste hulgas – torkab silma kirikukatsujate pidev rahulolematuse eestlaste "ebausukummardamise" pärast. Inimesed täitsid vaatamata ligi 500aastasele ristiusutraditsioonile vanu loodus-(maa)-usu kombeid hiites, pühade puude või kivide juures. "Paganlust" hävitati, seepärast on vähe teada, milline oli rahvausundi ja ristiusu kommete täitmise vahekord. Uudselts käsitleb seda teemat prof Eenok Haamer magistritöös *Eesti rahva-traditsioonis esineva paastumaarjapäeva tähistamise usuline taust ja tähendus* (1972).

Kambja raamatukogu juhataja Vaiki Agarmaa kutsel esinesid 1987. a. kevadel Kambjas loengusarjaga *17. sajandi vaimuelu Lõuna-Eestis* Jaak Peebo, Valve-Liivi Kingissepp, Peeter Olesk ja Aivo Lõhmus. – Sel moel tähistati Wastse Testamendi 300. juubelit Kambjas, Wastse Testamendi sünnikohas. Nõukogude režiimi ajal ei olnud võimalik rohkem teha. Tegijatel tuli kogu aeg balansseerida lubatud ja keelatud ajaloo vahel.

B. G. Forseliuse Seltsi tegevasesimees Madis Linnamägi esitas 30. septembril 1994. aastal Kambja Vallavalitsusele ja volikogu kultuurikomisjonile märgukirja Kambja valla ajaloolise ainese kohta, soovitades eesti kultuuriloo paremaks teadvustamiseks tähistada Wastse Testamendi esmailumise aastapäeva üle-eestiliselt, sest kümme aastat tagasi ei saanud seda. Vallavanem Ivar Tedrema soostus rasket ülesannet ette võtma. Tõsi, tal olid juba suured kogemused valla asjade ajamisel ja kultuuri suurürituste korraldamisel. Ühiselt seati 1995. aasta alguses eesmärgid, motod kooskõlastati korraldustoimkonnas.

2. Eesmärgid: 1. Eesti vanema kultuuriloo väärtustamine ja kaasaegseteni toomine.

1.1 XVII sajandi teise poole haridus- ja kultuurielu protagonistide elu ja tegevuse tundmaõppimine;

1.2 Wastse Testamendi kui eesti kirjakeele olulise kujundaja ja rahva maailmapildi avardaja tähenduse selgitamine.

2. Kaksusulisuse teadusliku uurimise tõstatamine.

3. Kaasaaitamine kultuurilooliselt olulise Kambja kiriku taastamisele.

3. Motod.

3.1. Kambja kultuuriloolist tausta ja tõlkijaid-toimetajaid silmas pidades võtsime Wastse Testamendi päevade motoks Hando Runneli värsid “Kiri algab kirikust,

rahvas algab raamatust,

raamat ripub tegijast”

kogumikust “Punaste õhtute purpur” (1982). Kaks esimest värssi on valatud pronksi ja nad on lugeda Eesti Rahvakooli Memoriaali kivist aabitsa leheküljel. Värsireaga “raamat ripub tegijast” tahame toonitada humanistide Johann Fischeri, Andreas ja Adrian Verginiuse ja nende kaastöötajate rolli eesti kultuuriloos Wastse Testamendi tõlkimisel ja eesti kirjakeele arendamisel.

3.2. Wastne Testament, Piibli evangeelne osa, on kristlastele olulisim teos, seepärast oli emakeelse pühakirja ilmumine tähtis sündmus kõigile Eestimaa kristlastele sõltumata usutunnistusest. Ta aitas avardada inimeste maailmapilti ja kujundada moraalinorme. Ristiusu kirik on ka Eestimaal läbi teinud pika ja vastuolulise arengutee. Rõõmustab, et kirikud on hakanud tegema koostööd, juhindudes pühakirja eetiliseist õpetusest. Seda suundumust väljendab ehk kõige paremini lause **“Kristlase elu on elu mõtte ja ülesande otsimine”** mille on 23. detsembril *Postimehele* antud intervjuus välja öelnud EELK peapiiskop Jaan Kiivit. Tema loal võtsime selle mõtte Wastse Testamendi päevade teiseks motoks.

4. Tähtpäeva korraldamine.

4.1. Korraldustoimkond ja tema tegevus. 1995. aasta aprillis kutsusid Kambja Vallavalitsus (vallavanem Ivar Tedrema) ja B. G. Forseliuse Selts (tegevesimees Madis Linnamägi) kaaskorraldajaks Tartu Ülikooli usuteaduskonna (esindaja dotsent Peeter Roosi-maa). Arutati korraldustoimkonna võimalikku koosseisu ja kutsuti kandidaadid 26. aprillil 1995 Tartu Ülikooli peahoonesse esimesele koosolekule. Esialgses toimkonnas oli 21 inimest, seisuga 25. märts 1996 41 inimest (vt nimekirja lk 138). Kultuuriministeerium asendas tööprofili muutumise tõttu Ehe Nõmbergi Rein Veidemanniga. Töö käigus ilmnas, et Eesti Postile ei ole 310 aastat tähtpäevana vastuvõetav (pole küllaldaselt ümmargune), et päevakohast marki välja lasta. Seepärast kasutas toimkond tähtpäeva nimetamiseks ka variante “Wastse Testamendi päevad” ja “Wastne Testament 1686” ning enda kohta lühemat nimetust “Korraldustoimkond “Wastne Testament 1686””

Wastse Testamendi päevade patrooniks paluti Eesti Vabariigi president Lennart Meri ja EELK peapiiskop Jaan Kiivit. Viimane andis 13. juunil 1995 nõusoleku. Peapiiskop nimetas EELK esindajaks aastapäevaürituste korraldustoimkonnas EELK Konsis-tooriumi assessori praost Tiit Salumäe. Toimkond nimetas korraldussekretäriks B. G. Forseliuse Seltsi trükiste toimetaja Evi Laido ja kasutas arveldusteks B. G. Forseliuse Seltsi pangaarvet. Toimkonda abistasid seltsi sekretär Mare Lang (arvuti) ja Tiina Porman (raamatupidamine).

Toimkond pidas 14 koosolekut (protokollis Evi Laido), esialgu täiskoosseisus, pärast 30. jaanuarit 1996 rühmiti funktsioonide järgi Tartus, Tallinnas ja Kambjas. Toimkond kasutas ekspertide Kaur Altoa, Eva Jänese, Endel Lauulu ja Arno Mägeri abi.

Toimkonna liikmed nõustusid esimesel töökoosolekul peakorraldajate ettepanekuga mitte siduda ennast Wastse Testamendi trükkimise täpse daatumiga, vaid viia Wastse Testamendi päevad läbi 26.– 27. aprillil 1996, sest sel ajal pole suvine majanduselu veel alanud ja rahvas saab üritustest osa võtta.

Toimkonna koosolekutel olid arutusel: märgukirjad üldsusele ja uurijatele, teaduskonverents, õpilaskonverents, kultuuriloo teadvustamine (tähtpäeva kunstiline eksponeerimine Kambja kirikus, trükised, mälestusmedal, töö ajakirjandusega ja Eesti Postiga, näitused, piduliku jumalateenistuse korraldamine, Adrian Verginiuse mälestuskivi püstitamine), rahvakooli memoriaali pronkstäh-tede taastamine, kutsekaardi ja konverentsi päevakorra koostamine, ürituste tehnilised küsimused (külaliste vastuvõtt, transport, taastatava Kambja kiriku ettevalmistamine jumalateenistuseks ja kontserdiks, toitlustamine jne), 1686. aasta Wastse Testamendi ühe eksemplari restaureerimine, ürituste eelarve ja selle katteks finantsilise toetuse taotlemine.

4.2. Teaduskonverents Wastne Testament 1686. Lisaks teaduskonverentsile otsustati korraldada ka teadustööde konkurss. Toimkond kinnitas dotsent Peeter Roosimaa teadustööde konkursi ettevalmistamise ja läbiviimise korraldajaks. Tartu Ülikooli rektor Peeter Tulviste soostus Tartu Ülikooli nimel välja panema rahalised auhinnad. Aja jooksul ilmnes, et konkursi tingimused on liiga ranged, toimkond vähendas võistlustöö teksti mahtu 50-le leheküljele.

Toimkond lähetas konverentsi põhiettekandja, emeriitprofessori Sulev Vahtre kaheks ja pooleks nädalaks Stockholmi Kuninglikku Arhiivi, uurimaks ja vaatamaks uuesti üle XVII sajandi lõpu Eesti- ja Liivimaa kohta käivat arhiiviat.

Kambja kooli direktor Enn Liba tegi ettepaneku korraldada kirikuloo-alane õpilaskonverents, mis toimuski 29. veebruaril 1996 Kambja vallamajas. Seitse Kambja ja Nõo kooli õpilast (Kadri Kaldma, Anne-Liis Kalpus, Paavo ja Priit Kiuru, Valmar Kuristik, Mairit Paidra, Eva Unt) esitasid kokku neli uurimust, mille tekstid

anti hindamiseks žürii liikmetele. žürii (P. Roosimaa, E. Laul, M. Linnamägi, Pertti Pyhtilä) oli tulemustega rahul ja suunas õpilaste K. Kaldma ja A.-L. Kalpuse tööd põhikonverentsile *Wastne Testament 1686* esitamiseks. Ettekannete lühikokkuvõtted ilmusid konverentsi ajaks kooli väljaandes *Tootsi Taskud*. Kambja Vallavalitsus premeeris rahaliselt ettekande esitanud õpilasi.

Konverents algas 26. aprillil 1996 Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi rõdusaalis (juhatas dotsent Peeter Roosimaa, esines 13 teadurit, sh 3 välismaalt, kuulajaid oli 162) ja jätkus 27. aprillil Kambja Vallavalitsuse saalis (juhatas Enn Liba, esines 5 teadurit, kuulajaid 74). Teadustööde konkursist tegi kokkuvõtte P. Roosimaa. Žüriile (P. Tulviste, Helmut Piirimäe, P. Roosimaa) laekus üks töö, Karl Kello *Wastne Testament: vana ja uue aja piiritähis?*. publitsistlik kirjutis rahvauskumustest ja Kaali meteoriidist, millele kirjutasid retsensiooni *dr theol* Tarmo Kulmar ja *dr phil* Ülo Valk. Peeter Tulviste andis autorile rahalise ergutuspreemia üle. Olematuks jäi usuteaduslike õppeasutuste õpilaste ja õppejõudude osavõtt. Peakorraldajad otsustasid teaduskonverentsi ettekanded avaldada B. G. Forseliuse Seltsi toimetistes nr. 2, 1996. Pärast E. Laido töölesiirdumist Paldiskisse hakkas ettekandeid toimetama Edakai Simmermann.

Eesti Rahvusraamatukogu konverents sama perioodi kohta — *Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th Century* — toimus 3.–4. mail 1996 Tallinnas. Eesti Piibliseltsi teoloogiline konverents Wastse Testamendi teemal oli Eesti Rahvusraamatukogus 1.–2. novembril 1996.

4.3. Kambja-päev. *Wastne Testament 1686* teise päeva üritused (kooride kontsert, Wastse Testamendi mälestusplaadi avamine, pidulik jumalateenistus, teaduskonverentsi jätk) olid planeeritud Kambjasse, Wastse Testamendi sünnikohta. Sõja-ajast varemetes seisnud kirikut taastatakse pühakojana, möödas on ajad, mil kavatseti kirik ümber ehitada muuks otstarbeks. Lisaks jumalateenistustele hakatakse siin taas viljelema muusikat ja laulu. Juba 1994. aasta septembris tähistati siin eesti laulukultuuri ja Kambja laulukoori 200. aastapäeva ning kontrabassikunstniku Ludvig Juhti 100. sünniaastapäeva. Selleks ajaks valmis kirikus koorirõdu, mis sobib kontsertide andmiseks.

Nüüdki algas päev Kambja laulukoori, Juhan Simmi nimelise meeskoori ja Kambja kooli tütarlasteansambli kontserdiga.

Pidulik jumalateenistus algas protsessiooniga, kirikusse toodi Wastse Testamendi eksemplar, mis arvatavasti kuulus kunagi Adrian Verginiusele. Jumalateenistusel teenis juubelpäevade patroon, EELK peapiiskop Jaan Kiivit, teoloogiaüliõpilane Tarvi Tigane ja Kanepi kirikuõpetaja Jüri Pallo, kes pidas liturgia lõunaesti keeles Franz Witte enam kui 400 aastat vana käsikirja järgi. Kirjakohti Wastsest Testamendist luges Peeter Roosimaa, jutlustas Jaan Kiivit. Jumalateenistuse muusikalist osa täitsid Tartu Poistekoor Undel Koka juhatusel ja EELK Tartu Pauluse koguduse pasunakoor Kalev Laanesaare juhatusel, elektriorelil saatis Kaie Pallo. Osalejad võisid lõunaesti keeles kaasa laulda laululehelt, mille teksti valiku oli teinud Eesti Piibliseltsi esimees, EELK assessor ja liturgilise komisjoni esimees Tiit Salumäe.

Pärast jumalateenistust avati Wastse Testamendi mälestusplaat kiriku ristlöövis altarist paremal pool. Katte langetasid *ambassadör* Eric Virgin, Madis Linnamägi, Peeter Roosimaa ja Ivar Tedrema. Plaat kujutab endast esimese Wastse Testamendi tiitellehte. Sõna võtsid Eric Virgin Rootsist (tõlkis Helmut Piirimäe) ja Eesti Piibliseltsi esimees Tiit Salumäe, plaadi pühitses EELK peapiiskop Jaan Kiivit, laulis Tartu Poistekoor Lennart Jõela juhatusel. Kirikus oli sel päeval umbes 1200 inimest.

Adrian Verginiuse järeltulijaid me kahjuks ei tea. Äke Virgini genealoogilisest tabelist (1975) on näha, et osa neist jäi Baltikumi, osa siirdus Venemaale.

Tänu Helmut Piirimäe kontaktidele saatsime kutse Virginite suguvõsa Rootsi haru esindajatele, Andreas Verginiuse venna kapten Bernhard Virgini järeltulijatele. Bernhard Virgini poeg Bernhard oli samuti Rootsi armee ohvitser ja suundus Põhjasõja käigus Rootsi. Tema vappi (nr 1848, sissekanne 12. juunist 1731) on võimalik näha Stockholmi rüütelkonna majas Riddarhusetis. Virginite Suguvõsa Ühendus (Virginska släktföreningen, Virgin Family Association) Rootsist on 270liikmeline. Ühenduse president on *ambassadör* Eric Virgin, kes on töötanud Rootsi suursaadikuna mitmes riigis. Suguvõsa esindajad on olnud ja on ka praegu Rootsi riigi teenistuses (diplomaatilises korpuses, parlamendis jne). Tartu maavanem Jaan Õunapuu korraldas delegatsioonile maavalitsuses

vastuvõtu. B. G. Forseliuse Selts lahendas Rootsi külaliste Kambja-päeva transpordimured ja sisustas H. Piirimäe ja üliõpilaste abiga kultuuriprogrammi Tartus ja Kambjas.

Vallamajas peetud jätkukonverentsi lõpus oli mitmeid sõnavõtte. Peakorraldajad austasid teadureid, aktiviste ja korraldustoimkonna liikmeid Wastse Testamendi mälestusmedaliga (vt medali statuuti ja laureaate nimekirja lk 140, 142) ja kooli almanahhiga *Tootsi Taskud*. Vallavanem I. Tedrema kinkis Kambja kogudusele nahkköites külalisteraamatu, milles on Kambja-päeva osavõtjate nimed ja autogrammid eesotsas peapiiskop J. Kiiviti omaga. Vallavanem esitas ülevaate kiriku restaureerimise käigust ja rahamuredest. Kirikul on nüüd katus peal ja lagi puitmaterjaliga üle löödud. Vaja on veel seinad krohvida, põrand teha, küte sisse tuua ja sisustus muretseda. Orel on juba olemas – pruugitud pilli kinkis Träslövs'i partnerkogudus Rootsist. Raha on tulnud riigieelarvest, kuid nüüd on vahe sisse tulnud. I. Tedrema väljendas vallarahva ja iseenda kui kiriku taastamise eest võitleja pahameelt Muinsuskaitseameti peadirektori Jaan Tamme sõnade üle intervjuus *Maalehele* (04.04.96). Seal toodud informatsioon vastab tõele ainult ühes punktis: kiriku seinte vahel kasvas mõni aeg tagasi tõepoolest mets. Ajalehe teksti põhjal paistab härra Jaan Tammel küll Eesti kultuuriloo tundmine kesine olevat. Toimkond otsustas ka J. Tammele annetada Wastse Testamendi mälestusmedali koos statuudiga, lootuses tulevikus paremat koostööd teha.

Korraldustoimkonna esimees M. Linnamägi tegi esialgse kokkuvõtte. Ta tänas lähedalt ja kaugelt tulnud külalisi, kes tahtsid osa saada oma kultuuriloo suurüritusest. Piduliste hulgas olid Riigikogu aseesimees A. Rüütel, Riigikogu liikmed Ando Leps, Tõnis Lukas, Olev Toomet ja Andres Varik, 23 Virginite Suguvõsa Ühenduse esindajat Rootsist, Kambja valla partnerid Soomest.

4.4. Näitused. Korraldustoimkond tegi oma *Märgukirjas üldsusele ja uurijatele* ettepaneku korraldada üle Eesti tähtpäevanäitusi, mille toimumise kohta puuduvad aga andmed. Toimkond tegi suu-rematele asutustele, kus on vanimat kirjandust, ettepaneku avada teemakohaseid näitusi.

Tartu Ülikooli Raamatukogu küll soostus näitust tegema, kuid lubadusest kaugemale ei jõudnud. Väga ilusa ja põhjaliku näituse

XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse vaimulik kirjandus pani välja Eesti Kirjandusmuuseum oma näitusesaalis, mis ohutuse huvides oli avatud ainult ühel päeval. Avamisel kõnelesid Eesti Piibliseltsi peasekretär Jaan Bärenson ja Madis Linnamägi.

Kambja koolis oli vaatamiseks väljas Kõrgema Usuteadusliku Seminari eestikeelsete piiblite kogu, Eesti ja Soome Piibliseltsi koostatud rändnäitus *Piibli ajalugu* ja väljapanekud teemal *Kambja Ignatsi Jaagu Kool 309-aastane*.

5. Taiesed. Rahva harimise seisukohalt on peale tarkade raamatute oluline ka kultuuriloo kunstiline eksponeerimine. Milline taies sobiks tooma esile Wastset Testamenti kui kirjakeele mälestusmärki ja austama tegijaid, Johann Fischerit, Andreas ja Adrian Verginiust jt?

Esiialgu taheti paigutada kirikusse lihtne graniidist mälestustahvel ja arutati läbi mitu tekstivarianti. Kuna kirikus on juba kaks kultuuriloolist tahvlit, ei peetud seda lahendust otstarbekaks.

Madis Linnamägi pakkus välja mõtte paigutada Kambja kirikusse Piibli tõlkijate Andreas ja Adrian Verginiuse pronksist täisskulptuurid arhitektuuriliselt sobivas suuruses, põhjendades oma ettepanekut sellega, et Euroopa kirikud on peale jumalateenistuse paikade ka nekropolid ja sageli ka kultuuriloo talletamise paigad. Näiteks Firenze kuulsas Santa Croce kirikus on suurmeeste Michelangelo, Dante, Machiavelli, Rossini jpt. marmorist nimevahvlite ja hauamonumentide kõrval üllataval kombel ka aatomipommi loomisega tegelnud tuumafüüsiku Enrico Fermi (1901–1954) pronksist mälestusplaat.

Nii on tehtud ka luterlikus Soomes, kus Helsingi peakirikus on Martin Lutheri, Philipp Melanchtoni ja soome kirjakeele looja Miikael Agricola täisskulptuurid. Turu toomkirikus on M. Agricola büst ja Helsingisse on 1930. aastail ehitatud Miikael Agricola nimeline kirik. Toimkonna ajaloolastest liikmed ja vallavanem ei olnud ettepanekuga nõus, põhjendades eitamist Eesti luterliku kiriku traditsioonidega. Peapiiskop J. Kiivit võttis skulptuuride idee omaks, väljendades muret taiese materjali valiku pärast. Skulptor Endel Taniloo arvates sobinuks selleks puu.

Kiriku sisekujundaja, arhitekt Liivi Ehmann soovitas paigutada pronksplaadi ristlöövi lõunapoolse ukse kohal asuvasse nišši.

Toimkond kaalus 1995. aasta juulis oma koosolekutel, kuidas kajastada Kambja kirikus Wastse Testamendi tähtpäeva kunstiliselt. Kirikus toimunud arutelu käigus ütlesid Evi Laido ja Pertti Pyhtilä välja idee, mis ka teostati: paigutada kirikusse Wastse Testamendi tiitellehte kujutav puust plaat. Esialgu oli kavas paigutada plaadi alla eraldi puust plaat Verginiuste nimega, kuid see poleks sinna sobinud. Kuna EELK Kambja kogudus soovis tähistada kiriku taastamise 370. aastapäeva (kirik hävitati venelaste poolt 1558, taastati 1626) koguduse kõigi vaimulike nimesid kandva plaadi avamisega, loobuti Verginiuste nimeplaadist. Mälestusplaadi tegemine jäi aga katki, sest kogudusel on vaja arhiivides veel palju uurimistööd teha – ei saa ju suvalisest aastaarvust alustada. Pealegi ulatub koguduse ajalugu XIV sajandisse. Küll aga otsustati Wastse Testamendi plaadi kaunistusdetailide kasuks.

L. Ehman arvutas välja kiriku mõõtmetele sobiva Wastse Testamendi plaadi suuruse ja tegi kaunistusdetailide joonised, soovitas paigutada plaat ristlöövi seinale altarist paremale poole. Tartu Kunstikooli lõpetanu Andres Sapar lõi AS Tarmeko valmistatud spetsiaalse konstruktsiooniga plaadile teksti, tegi reljeefse kaunistuse ja lisadetailid (225 x 150 cm, ülemine kaunistus 46,5 x 144,5 cm, alumine kaunistus 30 x 90 cm).

Nüüd tuli täiendada Andreas Verginiuse mälestuskivi teksti sõnadega "Wastse Testamendi tõlkija" (teostaja Kärt Mikli). Aktuaalseks muutus ka Adrian Verginiuse mälestuskivi püstitamine. Baltisakslaste kultuuriselts Carl-Schirren-Gesellschaft Lüneburgis osutas teatmeteosele *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918* (1977), milles on andmeid Adrian Verginiuse matmispaiga kohta. S. Vahtre kontrollis vanu dokumente, mis samuti kinnitavad, et Verginius on maetud Kambja kirikusse ning kirjutas tähtpäevaartikli. Otsustati kultuurilooline kivi paigutada tema isa kivi kõrvale kalmistupühal, 23. juunil 1996. Võru firma Grameti tehtud kivil on A. Verginiuse autograaf ja tekst "1663–1706. Eesti kirjasõna arendaja, Wastse Testamendi toimetaja, Põhjasõja märter" Avamisel kõnelesid vallavanem Ivar Tedrema ja Madis Linnamägi, pühitses koguduse hooldajaõpetaja Jüri Stepanov, laulis Kambja segakoor. Õpilane Kristiina Tiideberg esitas Mats Traadi luuletuse *Adrian Verginius 1706*.

Tartu Ülikooli rektori Peeter Tulviste ettepanekul asutasid peakorraldajad mälestusmedali *Wastne Testament 1686*. Kujundas kunstnik Endla Tuutma. Valmistati 200 eksemplari. Medali kavand ja statuudi projekt läbisid pika kooskõlastuse tee. Soov oli kajastada medali külgedel usuelu situatsiooni aastal 1686. Lõpuks jäi medali esiküljele ristiga raamat ja tagaküljele rõngasrist.

1995. aasta suvel rööviti osa pronkstähti Eesti Rahvakooli Memoriaali kivist aabitsa tahkudelt. Tänu Võru Muinsuskaitseameti töötajate valvsusele saadi enamik rikutud pronksi kätte. Korraldustoimkond palus memoriaali autoril, teenelisel skulptoril Endel Tanilool tekstid taastada. Endel Taniloo suutiski töö tähtpäevaks lõpetada. ETV toimetaja Aivi Parijõgi pani Kambja kultuurisündmust kajastava saate lõpus meie moto "Kiri algab kirikust, rahvas algab raamatust, raamat ripub tegijast" sõnas ja pildis kandvana kõlama (1. mai 1996).

Korraldustoimkond soovitas vallavalitsusel uurida, kas oleks võimalik kiriku taastamise käigus täiendada kirikut sakraalkunstiga. Ekspert Eva Jänes (EELK Konsistooriumi kunstinõukogu esinaine) palus, et talle esitataks kirjalikult kõik Kambjas ja kirikus tehtud ja kavandatavad kultuuriloo jäädvustamise plaanid. Töö koostas Evi Laido tabeli kujul. Järgmisel toimkonna koosolekul Tartu Ülikooli raamatukogus tegi Eva Jänes ettepaneku katta kiriku seinad krohvimise käigus freskodega. Kultuur ja ajalugu kajastuksid seintel läbi usutemaatika. Jääb loota, et Kambja vallavanem Ivar Tedrema ilmutab ka edaspidi tarmukust kiriku taastamisel ja et see idee ka ellu viiakse.

6. Kajastamine trükistes ja meedias. Seatud eesmärgid eeldasid korraldustoimkonna head sidet kõigi meediavormidega. Usuasjade talituse juhataja Tiit Sepa ettepanekul võeti toimkonda Tallinna raadioajakirjanikud Jaan J. Lepik ja Ene Pilliroog, kuid nad tuli varsti tegevusetuse pärast välja arvata. Seevastu Tartu Pereraadio eesotsas Mare Pihlakuga tegi mitmeid saateid toimkonna liikmetega enne ja pärast üritusi. Ettevalmistusperioodil saatis korraldussekretär Evi Laido suurematele ajalehtedele avaldamiseks *Märgukirja üldsusele ja uurijatele* ning informatsiooni teaduskonkursi kohta. Toimkond kasutas kirjavahetuseks teemakohaselt kujundatud kirjablanketti (kujundaja

Kärt Mikli). Eesti Piibliselts soovis trükkida plakati, mis aga ei ilmunud.

Vahetult enne üritusi saatsime välja 900 kutset: EV presidendile, riigikogu ja valitsuse liikmetele, Eesti Kirikute Nõukogu liikmetele ja vaatlejatele, EELK kogudustele, õppeasutustele, seltsidele, B. G. Forseliuse Seltsi liikmetele, Tartumaa omavalitsustele, Kambja valla partneritele välismaal jpt. Eelteade ilmus *Postimehes* 12. aprillil 1996. Kambja Vallavalitsus informeeris valla elanikke oma ajalehe *Koduvald* kaudu ja saatis neile postiga Kambja-päeva infolehe (400 eks). Spetsiaalse pressiteate saatsime uudisteagentuuridele, televisioonile ja suurematele lehtedele. Selle edastas Eesti Raadio.

Oletasime, et *Postimehe* uudistetoimetus (juhataja Tiina Kaalep) leiab oma lehekülgedel ruumi nii kaalukale sündmusele, sest ajakirjanikud on aktiivsed keelekasutajad. Eesti kirjakeele algperiood pidanuks neid seepärast eriti huvitama, seda enam, et Rootsist tulid kohale eesti kirjakeele loojate suguvõsa 23 esindajat. M. Linnamägi helistas uudistetoimetusse esmaspäeval 22. aprillil, selgitas olukorda ja kutsus nädalalõpule (reede-laupäev) langenud üritusi kajastama. Ajakirjanik, kes oli pärast puhkust esimest päeva tööl, vastas: "Laupäev on meil puhkepäev!" Nii ei ilmunudki uudiseid Wastse Testamendi päevade kohta vanas heas *Postimehes*. *Postimees* avaldas alles 4. juulil 1996 rubriigis *Olnust olevale* (toimetaja Ene Puusemp) H. Räime ja S. Vahtre artiklid ja kaks fotot üldpealkirjaga *Esimene läbini eestikeelne trükis*. Teised suured päevalehed ei edastanud üldse mingisugust informatsiooni.

Korraldustoimkond tegi Eesti Postile ettepaneku anda välja temaatiline lisamaksuga (A. Rüütli ettepanek) postmark ja lasta käiku eritempel. Esialgu tuli eitav vastus. Teistkordse ettepaneku tegemisel loobusime lisamaksust ja veensime emissiooninõukogu mitme argumendiga. Eesti Post lubas postmargi 1997. aastal välja anda.

Ürituste eesmäärke kajastas operatiivselt ja adekvaatselt Eesti Televisiooni Tartu stuudio toimetaja Aivi Parijõgi oma saates 1. mail 1996, Rein Joamets edastas uudiseid ETV Aktuaalses Kaameraras. Ka Eesti Kristlik Televisioon tegi salvestusi.

Teisi artikleid ja trükiseid:

Madis Linnamägi, Ilje Piir, Jaak Peebo, Peeter Roosimaa, Wastne Testament 1686. Tartu, 1996. 12 lk, 1000 eks.

Sulev Vahtrre, Adrian Verginius. Hingekarjane, eesti kirjakeele arendaja, Põhjasõja märter. Tartu, 1996., 8 lk, 1500 eks.

310 aastat Wastse Testamendi tõlke ilmumisest Eestis. *Kultuurileht*, 16.VII 1995.

Wastse Testamendi ilmumise 310. aastapäeva puhune teadustööde konkurss. *Postimees*, 11.VII 1995.

Sündmus on väärt suurejoonelist tähistamist. *Eesti Kirik*, 2.VIII 1995.

Teadustööde konkurss seoses Wastse Testamendi ilmumise 310. aastapäevaga. *Universitas Tartuensis*, 8.IX 1955.

Edakai Simmermann. Kõne all oli Kambja kiriku sisekujundus. *Eesti Kirik*, 4.X 1995.

Tiiu Pikkur, *Edakai Simmermann*. Läheneb Wastse Testamendi aastapäev. *Eesti Kirik*, 29.XI 1995.

Jaana Peetersoo. Wastse Testamendi juubelipidustused tulekul. *Eesti Kirik*, 7.II 1996.

Jaana Peetersoo. Wastne Testament 1686. *Eesti Kirik*, 20.III 1996.

Wastse Testamendi päevade kava. *Eesti Kirik*, 17.IV 1996.

Edakai Simmermann. Wastne Testament 1686. *Eesti Kirik*, 1.V 1996.

Wastne Testament. *Kultuurimaa*, 18. ja 25.IX 1996.

Eric Virgini informatsioon Rootsi rüütelkonna aastaraamatus *Arte et Marte*. Stockholm, 1996.

Õpilaskonverentsi ettekannete kokkuvõtted almanahhis *Tootsi Taskud*. Kambja Ignatsi Jaagu Kooli sõnailu ja pildivara kogumik. *Esimene aruanne*. 1996.

1686. Ajastaja Wastse Testamendi Jummal-Palvus Jürri Kuu 29. Peiwäl 1996. Ajastajal Kambja Kerkun. Koostanud Tiit Salumäe. 1996. Laululeht, 4 lk (pidanuks olema: 27. Peiwäl).

7. Finantseerimine. Wastse Testamendi juubeliaastapäeva väarikaks tähistamiseks koostas toimkond eelarve, mille lõplikuks suuruseks kujunes 147 480 krooni. Selle finantsiline kate tuli leida paljudest allikatest, mis nõudis palju vaeva. Selle kogumiku toimetamise lõpuks ei ole korraldustoimkond suutnud kõiki

kulusid ots-otsaga kokku viia. Meie palvele reageerisid peamiselt sihtasutused. Ükski äriühing finantsilist abi ei osutanud.

Rahalised laekumised:

Kultuuriministeerium – 34 000 krooni, Eesti Kultuurkapital – 50 000 krooni, Tartu Maakonna Kultuurkapital – 10 000 krooni, Tartumaa Omavalitsuste Liit – 10 000 krooni, Tartu Ülikool – 3000 krooni, Põhjamaade Ministrite Nõukogu Tartu esindus – 8000 krooni, EELK Kambja kogudus – 1680 krooni, B. G. Forseliuse Selts – 7 500 krooni.

Toimkond ja peakorraldajad tänavad abistajaid toetuste eest, mis võimaldasid aastapäeva avalikku tähistamist nii, nagu see oli eesmärkides sõnastatud.

8. Järeldused. Ettevõetud üle-eestilist üritust oli vaatamata tegijate senistele suurtele kogemustele ülimalt raske teostada. Juurde tuli õppida kapitalistliku ühiskonna oludele vastavat tegutsemislaadi.

Korraldustoimkond täitis oma ülesanded, mille eest avaldan tänu toimkonna liikmeile ja aktivistidele. Mälestuseks jäävad neile medalid ja trükised. Kuid toimkonna eesmärkide ja tegevuse informeerimine meediakanalite kaudu oleks võinud parem olla. Ilmselt peletas ajalehti eemale Wastne Testament kui usuteos, sest praegu on toimimas vastupidine protsess – eemaldumine või ükskõiksus usu suhtes. Üllaimgi teema ei jõua adressaadini, sest ajalehed käivad kergemat teed, avaldavad kõmu ja negatiivset informatsiooni, sest *see müüb*, kasvatades kirjastaja kapitali. Eesti Fondide Keskus on töötanud välja soovitusel mittetulundusühingutele ajakirjandusega töötamiseks. Toimkond ei teadnud neid soovitusi arvestada ja ei suutnud seepärast oma tegevust adekvaatselt valgustada.

Väga hea tulemina võib hinnata ajaloolaste saavutusi, mis avaldatakse käesolevas kogumikus. Dr Toomas Paul resümeerib veelikordsest, et Wastset Testamenti on ilmunud ajavahemikul 1686 – 1905 20 trükki. Kui arvestada setukeelset 1926. aasta väljaannet, siis on ilmunud kokku **21 trükki**.

S. Vahtre artikkel *Adrian Verginius. Hingekarjane, eesti keele arendaja, Põhjasõja märter* ilmus tähtpäevabrosüüris *Adrian Verginius* 14. juunil 1996. See on samuti ajalooteaduse viimane sõna antud teema kohta. Kuna brošüüri kõik eksemplarid on välja

antud, sh ka EELK Otepää ja Puhja kogudusele, kus Adrian Verginius teenis, siis trükime ta käesolevas kogumikus uuesti.

Väljund on ka veelkordne tõdemus, et eestlaste suhtumine usundeisse, usuline teadvus ja kuuluvus XVII sajandil ja hiljem on vähetuntud ja vajab edasist uurimist. B. G. Forseliuse Selts algatas seepärast konverentsi *Rahvausund ja ristiusk* korraldamise. Algatustoimkonna esimene koosolek oli 3. juunil 1996.

Toimkond ei suutnud EELK Kambja koguduse liikmeid ürituste korraldamisele küllaldaselt kaasa tõmmata. Praegu ei ole vallavalitsusel kogudusest veel abi kiriku taastamisel, et seal saaks pidada jumalateenistusi, korraldada kontserte ja talletada kultuurilugu. Kirik ei ole veel kasvanud diakoonia- ja hingehoiukeskuseks. "Kogudusele on vaja *oma* hingekarjast," toonitab vallavanem I. Tedrema.

Wastse Testamendi päevade korraldamine aitas teadvustada ametivõimudele, et Kambja kirik on oluline kultuurilooline objekt, mille taastamiseks on ka edaspidi vaja rahalisi eraldisi, kaasa arvatud riigieelarve vahendeid.

KORRALDUSTOIMKOND

1. Krista Aru	Eesti Kirjandusmuuseumi direktor
2. Jaan Bärenson	Eesti Piibliseltsi peasekretär
3. Liivi Ehman	AS Ehman ja Kaunissaare sisearhitekt
4. Eenok Haamer	Tartu Teoloogia Akadeemia rektor, professor
5. Theodor Hasselblatt	pensionär, Saksamaa
6. Vello Helk	pensionär, <i>dr phil</i> , Taani
7. Madis Kanarbik	Põhjamaade Ministrite Nõukogu Infobüroo Tartu esinduse juhataja
8. Doris Kareva	UNESCO Eesti Rahvusliku Komitee peasekretär
9. Tõnu Karma	pensionär, Läti
10. Maie Keek	Tartu Saksa Kultuuri Instituudi juhataja

11. Jaan Kiivit	EELK peapiiskop, Wastse Testamendi päevade patroon
12. Heiki Kortspärn	ME Cambi juhataja
12. Raili Kruuse	Kambja valla pearaamatupidaja
13. Evi Laido	B. G. Forseliuse Seltsi trükiste toimetaja, korraldustoimkonna sekretär
15. Marika Lehiste	Kambja valla kultuuritöötaja
16. Enn Liba	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli direktor
17. Madis Linnamägi	B. G. Forseliuse Seltsi tegevesimees, korraldustoimkonna esimees
18. Aleksander Loit	Stockholmi Ülikooli emeriitprofessor
19. Tõnis Lukas	Riigikogu kultuurikomisjoni esimees
20. Ants Matsin	AS Stinger, ehitustööde brigadir
21. Hilja Neumann	Kambja valla volikogu kultuurikomisjoni esinaine
22. Peeter Olesk	Tartu Ülikooli raamatukogu direktor
23. Mare Pihlak	Tartu Pereraadio peatoimetaja
24. Helmut Piirimäe	Tartu Ülikooli emeriitprofessor
25. Tiit Pikkur	EELK Konsistooriumi pressisekretär
26. Pertti Pyhtila	Soome Instituudi Tartu osakonna kultuurisekretär
27. Peeter Roosimaa	Tartu Ülikooli usuteaduskonna Uue Testamendi teaduse ja kreeka keele õppetooli dotsent
28. Arnold Rüütel	Riigikogu aseesimees, B. G. Forseliuse-Seltsi esimees
29. Tiit Salumäe	EELK Konsistooriumi assessor, EELK esindaja korraldustoimkonnas
30. Tiit Sepp	Siseministeeriumi asekanstler, usuasjade talituse juhataja
31. Edakai Simmermann	ajalehe <i>Eesti Kirik</i> ajakirjanik
32. Enno Soodla	Kambja valla majandusnõunik
33. Einar Soone	EELK piiskop, Eesti Kirikute Nõukogu president
34. Jüri Stepanov	EELK Otepää koguduse õpetaja, Kambja koguduse hooldajaõpetaja
35. Ivar Tedrema	Kambja vallavanem
36. Tõnu Tender	Tartu Ülikool

37. Toivo Traksmaa	AS Stinger, Tartu osakonna juhataja
38. Peeter Tulviste	Tartu Ülikooli rektor, professor
39. Sulev Vahtre	Tartu Ülikooli emeriitprofessor
40. Pille Valk	Tartu Ülikooli usuteaduskonna tege- liku usuteaduse õppetool
41. Toomas Varik	insener, EELK Kambja koguduse juhatuse esimees
42. Rein Veidemann	Kultuuriministeeriumi kunstide osakonna kirjandusnõunik

MÄLESTUSMEDAL *WASTNE TESTAMENT 1686*

STATUUT

Piibli evangeelne osa *Wastne (Uus) Testament* ilmus lõunaeesti keeles 1686. aastal. Tõlkimise ja toimetamise töös olid juhtivad Andreas ja Adrian Verginius (Vergin, Virginius, Virgin), isa ja poeg, kellest esimene oli Kambja pastor ja teine on sündinud Kambjas. *Wastse Testamendi* ilmumine ja laialdane levik aitas oluliselt kaasa rahva haridustaseme tõusule ja eneseteadvuse arengule.

Tunnetades *Wastse Testamendi* rolli eesti rahva lugemisvarana ja maailmavaatelse teadvuse kujundajana ning nähes *Wastses Testamendis* lõunaeesti kirjakeele mälestusmärki, asutasid Kambja Vallavalitsus, Tartu Ülikooli usuteaduskond ja B. G. Forseliuse Selts *Wastse Testamendi* esimese eestikeelse tõlke ilmumise tähistamiseks mälestusmedali. Medali kujundas kunstnik Endla Tuutma. Medalit annavad välja Kambja Vallavalitsus ja B. G. Forseliuse Selts. Medaleid on valmistatud 200 tükki, nende väljaandmine ei ole ajaliselt piiratud.

1. Mälestusmedal *Wastne Testament 1686* on 50 mm läbimõõduga punasest vasest stantsitud ketas. Esiküljel (*avers*) on ladina ristiga (*crux immissa*) raamat ja gooti šriftis kiri “*Wastne Testament 1686*” Tagaküljel (*revers*) on Põlvast pärit rõngasrist. Medal on karbi sees.

2.1. Kambja Vallavalitsus annab koos medaliga tänukirja, mõõt-

med 21 x 29 cm, millel on tekst "Kambja Vallavalitsus" "Tänukiri" ja "Vallavanem" Tänukirjale kirjutatakse laureaadi nimi ja kuupäev. Tänukirja võib raamida.

2.2. B. G. Forseliuse Selts annab koos medaliga tunnistuse, mõõtmed 34 x 30 cm, millel on B. G. Forseliuse Seltsi nimelogo, kirjad "Medal Wastne Testament 1686" "Esimees" ja "1686. aastal ilmus Riias esimene läbinisti eestikeelne teos Wastne Testament, mille tõlkimise ja toimetamise eesotsas seisid Andreas ja Adrian Verginius" ning Kambja kiriku kujutis. Tunnistuse taustaks on Wastse Testamendi tiitelleht aastast 1686. Tunnistusele kirjutatakse laureaadi nimi ja kuupäev. Tunnistuse võib raamida.

3. Medal antakse mälestuseks:

3.1 humanitaarteadlastele ja avaliku elu tegelastele;

3.2 asutustele ja ühingutele;

3.3 Wastse Testamendi päevade (26.–27.04.96) korraldustoimkonna liikmetele ja aktivistidele ning konverentsi *Wastne Testament 1686* esinejatele ja konkursist osavõtjatele.

4. Medalid antakse kätte avalikel üritustel. Esimesed medalid koos Kambja Vallavalitsuse tänukirjaga antakse välja 27. aprillil 1996. Laureaadi nime võib graveerida medali servale. Laureaatide nimed avaldatakse trükisõnas.

5. Punktide 3.1–3.2 järgi võib mälestusmedali asutajatele esitada kandidaate medali omistamiseks. Valiku tegemisel arvestavad asutajad teadustööde väärtust või kandidaatide teeneid avaliku elu edendamisel.

Statuut on heaks kiidetud Wastse Testamendi juubelitoimkonna istungil Tallinnas 30. jaanuaril 1996. a. ja kinnitatud

Kambja Vallavalitsuses
Tartu Ülikooli usuteaduskonnas
B. G. Forseliuse Seltsis

19. märtsil 1996. a.
31. jaanuaril 1996. a.
09. märtsil 1996. a.

MÄLESTUSMEDALI WASTNE TESTAMENT 1686 LAUREAADID

27. aprill 1996

1. Liivi Aarma	Tallinna Pedagoogikaülikooli dotsent
2. Vaiki Agarmaa	Kambja raamatukogu juhataja
3. Jaak Allik	EV kultuuriminister
4. Kaur Alttoa	Tartu Ülikooli lektor
5. Krista Aru	Eesti Kirjandusmuuseumi direktor
6. Jaan Bärenson	Eesti Piibliseltsi peasekretär
7. Liivi Ehman	AS Ehmann ja Kaunissaare
sisearhitekt
8. Eenok Haamer	Tartu Teoloogia Akadeemia rektor,
professor
9. Theodor Hasselblatt	pensionär, Saksamaa
10. Vello Helk	pensionär, <i>dr phil</i> , Taani
11. Valli Ilvik	Tartu Maavalitsuse kooli- ja kul-
tuuriosakonna abijuhataja
12. Rein Joamets	ETV toimetaja
13. Eva Jänes	EELK Konsistooriumi kunstinõukogu
esinaine
14. Madis Järv	AS Järve esimees
15. Kadri Kaldma	Nõo Reaalgümnaasiumi õpilane
16. Anne-Liis Kalpus	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilane
17. Madis Kanarbik	Põhjamaade Ministrite Nõukogu
Infobüroo Tartu esinduse juhataja
18. Doris Kareva	UNESCO Eesti Rahvusliku Komitee
peasekretär
19. Tõnu Karma	pensionär, Läti
20. Karl Kello	AS Carrousel
21. Maie Keek	Tartu Saksa Kultuuri Instituudi
juhataja
22. Jaan Kiivit	EELK peapiiskop, <i>Wastse Testa-
mendi päevade</i> patroon
23. Valve-Liivi Kingissepp	Tartu Ülikooli dotsent

24. Paavo Kiuru	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilane
25. Priit Kiuru	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilane
26. Kalju Koha	Riigikontrolli Lõuna-Eesti osakonna direktor
27. Heiki Kortspärn	ME Cambi juhataja
28. Raili Kruuse	Kambja Vallavalitsuse pearaamatu- pidaja
29. Rein Kuku	pensionär
30. Valmar Kuristik	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilane
31. Mart Laar	Riigikogu liige
32. Evi Laido	B. G. Forseliuse Seltsi toimetaja, korraldustoimkonna sekretär
33. Mare Lang	B. G. Forseliuse Seltsi sekretär- arvutioperaator
34. Endel Laul	Eesti Teadlaste Liit, vabakutseline uurija, ajalookandidaat
35. Marika Lehist	Kambja valla kultuuritöötaja
36. Enn Liba	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli direktor
37. Madis Linnamägi	B. G. Forseliuse Seltsi tegevesimees, korraldustoimkonna esimees
38. Aleksander Loit	Stockholmi Ülikooli emeriitprofessor
39. Tõnis Lukas	Riigikogu kultuurikomisjoni esimees
40. Külli Lust	Tartu Maavalitsuse rahandusosakon- na juhataja
41. Aivo Lõhmus	Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna konsultant
42. Mati Maanas	AS Stinger, juhatuse esimees
43. Maido Madisson	ETV kaameraoperaator
44. Ants Matsin	AS Stinger, ehitustööde brigadir
45. Marianne Menning	Tartu Linnavalitsuse peaspetsialist
46. Hilja Neumann	Kambja vallavolikogu kultuurikomis- joni esinaine
47. Robert Närska	Tartu abilinnapea
48. Peeter Olesk	Tartu Ülikooli raamatukogu direktor
49. Mart Opmann	EV rahandusminister
50. Jüri Pallo	EELK Kanepi koguduse õpetaja
51. Toomas Paul	EELK Tallinna Jaani koguduse

52. Mairit Paidra	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilane
53. Aivi Parijõgi	ETV toimetaja
54. Jaak Peebo	Tartu Ülikooli dotsent
55. Mare Pihlak	Tartu Pereraadio peatoimetaja
56. Ilje Piir	Nõo Reaalgümnaasiumi õpetaja
57. Helmut Piirimäe	Tartu Ülikooli emeriitprofessor
58. Tiiu Pikkur	EELK Konsistooriumi pressisekretär
59. Ülo Puustak	Muinsuskaitseameti ekspertiisiosakonna juhataja
60. Aivar Põldvee	Harjumaa Muuseumi vanemteadur
61. Jaan Põör	Riigikogu liige
62. Pertti Pyhtilä	Soome Instituudi Tartu osakonna kultuurisekretär
63. Lembit Raid	Eesti Ajalooarhiiv, ajaloodoktor
64. Peeter Roosimaa	Tartu Ülikooli usuteaduskonna dots.
65. Arnold Rüütel	Riigikogu aseesimees, B. G. Forseliuse Seltsi esimees
66. Heino Räim	Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu asejuhataja
67. Ene Rästa	Tartu Maavalitsuse välissuhete töötaja
68. Tiit Salumäe	EELK Konsistooriumi assessor, Läänemaa praost, EELK esindaja korraldustoimkonnas
69. Andres Sapar	kunstnik, mälestusplaadi teostaja
70. Tiit Sepp	Siseministeeriumi asekancler, usuasjade talituse juhataja
71. Edakai Simmermann	ajalehe <i>Eesti Kirik</i> ajakirjanik
72. Enno Soodla	Kambja valla majandusnõunik
73. Einar Soone	EELK piiskop, Eesti Kirikute Nõukogu president
74. Jüri Stepanov	EELK Otepää koguduse õpetaja, Kambja koguduse hooldajaõpetaja
75. Jaan Tamm	Muinsuskaitseameti peadirektor
76. Harald Tammur	EELK Tartu Pauluse koguduse õpetaja

77. Endel Taniloo	skulptor
78. Ivar Tedrema	Kambja vallavanem
79. Tõnu Tender	Tartu Ülikool
80. Fredy Toms	RAS Eesti Restauraator asedirektor
81. Olev Toomet	Riigikogu liige
82. Toivo Traksmäe	AS Stinger, Tartu osakonna juhataja
83. Peeter Tulviste	Tartu Ülikooli rektor
84. Endla Tuutma	kunstnik, medali <i>Wastne Testament</i>
1686 autor
85. Eva Unt	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpilane
86. Ulvi Unt	Kambja Ignatsi Jaagu Kooli õpetaja
87. Sulev Vahtre	Tartu Ülikooli emeritprofessor
88. Pille Valk	Tartu Ülikooli usuteaduskonna
tegeliku usuteaduse õppetool
insener, EELK Kambja koguduse
juhatuse esimees
89. Toomas Varik	Kultuuriministeeriumi kunstide
osakonna kirjandusnõunik
90. Rein Veidemann	EV peaministri nõunik
91. Heido Vitsur	Virginite Suguvõsa Ühenduse liige,
Rootsi
92. Åke Virgin	Virginite Suguvõsa Ühenduse esimees,
<i>ambassadör</i> , Rootsi
93. Eric Virgin	EV peaminister
94. Tiit Vähi	
95. B. G. Forseliuse Selts	
96. Kambja Ignatsi Jaagu Kool	
97. Kambja Vallavalitsus	
98. EELK Kambja kogudus	
99. Eesti Kirjandusmuuseum	
100. Kõrgem Usuteaduslik Seminar	
101. Tartu Ülikooli usuteaduskond	
-
28. mai 1996
102. Pär Stenbäck	Põhjamaade Ministrite Nõukogu
Infobüroo peasekretär, Taani |
|-------------------|---|
4. juuni 96
103. Ene Puusepp	ajalehe <i>Postimees</i> ajakirjanik

19. juuni 96

104. Rev Mike Smith

Colcari baptistikoguduse pastor,
Suurbritannia

22. juuni 96

105. Juta Siirak

EELK Harju-Madise koguduse pastor

106. Helmut Etzold

Saksamaa

9. november 96

107. Ivo Pill

EELK Sangaste koguduse õpetaja

15. november 96

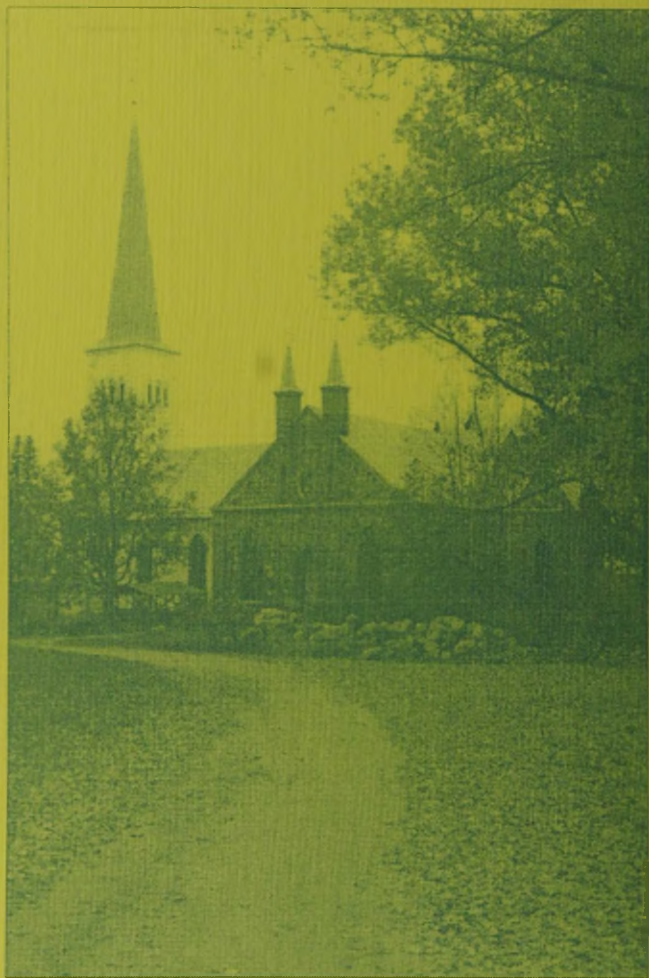
108. Heino Viks

EELK Kolga-Jaani koguduse õpetaja

20. detsember 96

109. Sirje Endre

EV peaministri nõunik-erasekretär

Kambja kirik 1996. a.

Arvi Irdi foto